

Катастрофа

Володимир Дрозд

Роман

НІЧ

Про що б там не пліткували, мені приємно: я знав про Івана Кириловича більше, ніж уся Терехівка. Ніскільки тим не пишаюся, не одурюю себе — воля випадку. Загатний потребував слухачів і надибав мене.

Свого часу серед терехівської інтелігенції було модно теревенити про вроджене акторство Івана. Але хто з нас не полюбляє милуватися своєю тінню в очах ближнього? Час од часу ця самотня душа щиро тяглась до людей, а люди сахались, не витримавши його характеру. Іван Кирилович вимагав людини всієї, до останку.

Якось віддалились, втратили тілесність химерні Іванові сповіді, ніби я геть постарів і згадую власну молодість. Насправді ж шість років минуло, сьомий спливає. Запах влечаних газетних підшивок, вдавлений тютюновий дух, жовта бульбашка електролампочки під стелею... Загатний востаннє, — щодня кидає курити, — просить сигарету: "Осінні вечори в Терехівці такі тоскні... Але це таки остання. Присягаюсь небом!.." Припадає до темно-синього вікна, буцімто до кухля з хмільним напоєм, руки в кишенях штанів, тривожний відблиск сигарети в шибці. І голос, стривожений, глибокий, заново переживає прожите.

Правда, інколи в мене вкрадається сумнів: чи можна беззастережно звірятися на його сповіді? А що як він вигадував себе? Може таке статися? Цілком. В усякому разі, деякі свої почуття, думки, спогади Загатний свідомо гіперболізував до абсурду, до вибуху. Тому й не наполягаю на цілковитій достеменності своїх начерків. Як кажуть, по чім купив, по тім продаю.

Од Києва по трасі він їхав комфортабельним автобусом. Романтика почалась у Кнутах. Вісім кілометрів довелося трястись по вибоїстій бруківці в кузові полуторки, між бочок з тюлькою. Довго ще з саркастичною радістю пригадував Загатний солону затхлість тюльки і низенькі борти автомашини, через які він спльовував од пилюки. В центрі Терехівки, минувши дощану альтанку, машина загальмувала й звернула до складів райспоживспілки. Іван затарабанив по черепу кабіни. На ґанку голярні дрімали лисий перукар із замацаним "Перцем" на колінах. Казеннолиці будинки районних установ, сховавшись од яскравої сірості запилюженого сонця під фіранки з вицвілих плакатів та лозунгів, строго дрімали. Над побіленими до Першотравня штахетами задихалися від спеки акації (хай редактори пробачать мені такий песимістичний пейзаж — подаю його через сприймання свого героя, я десь читав, що пейзаж треба психологізувати).

Загатний розплатився з шофером і пірнув у звабливу тінь районного парку. Лавочок не було — за кілька днів до того в районі почався декадник по вихованню у молоді високих моральних якостей, і один з терехівських керівників наказав забрати з

парку лави, бо вечорами несвідомі закохані переносили їх з-під ліхтарів у темні закутки. Вдовж центральної алеї височіли сірі гіпсові фізкультурники та фізкультурниці з патетично піднесеними руками. З-за кущів визирав фарбований під бронзу бюст Максима Горького. Парк відлого скочувався до заочеретеної річки. Крізь сизі стовбури молодих ясенів просвічувався майдан з масивною цегляною трибуною. Неподалік берега ясени розступались, в очі впадав зелений пагорб. Пагорб скидався на широченький постамент. Іван Кирилович усівся на валізу спиною до стовбура. Хто шукає, той завжди знайде.

Тут височітиме пам'ятник йому, Івану Загатному. Золотисті літери на граніті: "Під цим небом з (сьогоднішнє число, місяць, рік) по (десь на рік далі) жив і творив..." Він не різьбяр, не архітектор, але спорудив би собі пам'ятник оригінальніший, аніж усі скульптури майбутнього. Вигадають щось патетичне, зовнішнє. А він не зносить патетики. Не треба пишних іконостасів, Загатний не трибун. Погруддя рветься з безформеного граніту, пальці стискають чоло, а на обличчі мука. Глибока духовна мука, вічний пошук. Осокори розростуться. Річку очистять, наводнять, береги вмурують. По річці пливтимуть білі теплоходи, і кожен вітатиме творця протяжним гудком. А він мудро зорітиме у водянні плеса — і печать генія на суворім кам'янім чолі...

Так з'явився у Терехівці Іван Загатний. Я нічого не вигадую, не додаю од себе, але з його уст це звучало якось реальніше і сумніше. Іван Кирилович умів доходити тої межі сміху, за якою бриніли сльози. Я ж, здається, трохи легковажно розповідаю.

...Одгорнув рукою хмари (так обгортають траву чи жовте листя, коли хочуть напиться з джерела), і перед ним замріла земля в жабурихаті і лискучоголових будинків, поміж того жабурихання жовтів клопотів майдану, від нього текли вузенькі потічки вулиць, вулицями сновигали з майдану і до майдану людці, що звідси видавалися чорними крапками, ідучи, вони бачили тільки самих себе, а він бачив згори усе людське стовписко, що заклопотано метушилося, та метушня здавалася йому смішною й безглуздою, бо він: "Сперечаємось? На американку. Бери олівця! Рахуємо по мінімуму..." — бо він не розумів їхніх дрібних, нищих пристрастей, що не піднімалися вище стріх, у його очах ще світилися дивні кольори безконечного космосу, а внизу стелилася сама сірість, злегка підфарбована сонячними променями, в ньому ще: "Весною писали в газетах — рибалки дельфіна порятували, так він їм рибні місця вказував, доки...— в ньому ще дивною музикою звучали шерхоти планет і бриніння зір, горда посмішка торкнулась його холодного обличчя, він підвів голову й закохано подивився в синє небо, що розкривалося назустріч його погляду, чорт, багатослівна й пишно, треба якось не так, якось точніше, треба писати так, щоб у його, Загатного, малюнку кожен терехівець пізнав свою Терехівку, хай потім хоч скажуться, коли новела буде видрукувана, він не підводив голови до неба, ні, ці людці на кривулястих вуличках, цей безглуздий рух зацікавив його своєю безглуздістю, він погасив свою горду посмішку і: "Кролиця щомісяця приводить щонайменше шестеро, множимо на десять — шістдесят, по два кілограми, сто двадцять кілограмів дієтичного м'яса, плюсуй..." — Не дуже я вірю у ці байки. Рибалка як не брехне, то й не дихне. По собі знаю..." — погасив

свою горду посмішку і подумав, невже в світі, який я так натхненно творив, можлива ця безглузда метушня, це примітивне існування натовпу, який не знає, чого хоче, а радше не хоче нічого, окрім ситості в череві, досі вони там, між жабуринням хат, бігли із своїх канцелярій, захарашених нікому не потрібними паперами, в домівки, що пропахли борщами й смаженим м'ясом, тепер вони вертаються тими самими вулицями назад, але вже ситі, аж обличчя вдоволено лисняться та блищать під сонячним промінням, зараз вони сядуть за свої столи, паскудитимуть папір, що був колись прекрасними стрункими деревами, які я творив з таким захопленням, деревами, що вільно й гордо розмовляли з небом, як рівні з рівним, якщо це так, якщо ці комахки справді такі, якими бачаться йому згори, тоді він даремно трудився натхненно шість днів або йому треба було не відпочивати на сьомий день, а весь цей мурашник: "плюсуй по два карбованці за шкірку, сто двадцять карбованців" — а весь цей мурашник слід було на сьомий день творіння розкидати, спопелити, аби не лишилося й згадки "то мавпи, а тепер дельфіни..."

Проклята проміжна кімната! Іван грюкнув дверима редакторського кабінету, прищемивши арифметику Гуляй-вітра. "Дельфінів тепер вподобали. Твар є твар..." Переступив поріг бухгалтерської, гойднувся над Василем Молохвою, руки в кишенях:

— Мозок цієї тварі, як ви щойно висловились, у півтора раза більший за людський, і звивин на ньому густіше, ніж у нас з вами.

— Може, й так, я не рахував тих звивин. Але загальновідомо, що тільки людство створило розумну цивілізацію.

— Ваше самозакохане людство котиться до загибелі. Воно стоїть на порозі атомної війни. Ми розвивались, мудрували і домудрувалися до самознищення. Може, хоч ви вкажете мені у всій цій ганебній історії розумне зерно?

Рвонувся у машинне, причавив плечима двері, смикнув з кишені сигарету, пальці тремтіли. "Ідіот, знову не стримавсь, — шепотів до себе, давлячись тютюновим димом. — Щодня стільки присягань, обіцянок, рішень, а що з того? Хисткий чоловічок. З тобою можна тільки варварськими методами. Каратиму за перше слово, сказане без кончої потреби. Десять, ні, п'ятнадцять секунд..." Заголив руку по лікоть, затягся сигаретою і притис червону жарину до тіла поруч трьох червоних п'ятачків — раз, два, не сперечайся з посередностями, три — власного розуму не позичиш, чотири, п'ять, шість — натовп не перевиховаєш, сім, вісім, дев'ять — будь вище їх, десять, одинадцять — перекошене болем обличчя, червоні кола в очах, запахло паленим, п'ятнадцять...

З підвіконня сочилась голубувата жовтавість путинок. Друкарський цех хрумкотів яблуками. Сніп світла падав з розчиненого вікна в город — Іванова тінь маятником.

— Пригощайтеся, товаришу секретар, — сказала Пріська.

— Не люблю путинок.

Насправді ж йому дуже хотілось яблук. У городі татакав мотор редакційної станції. Духовна смерть починається з дрібниць. "Звірившись на море, ти перестаєш належати собі", — Григорій Сковорода. "М-м-м-м-гу-гу-гу..." Пісня без слів, зі стиснутими устами. Його постійний, випробуваний репертуар, коли в серці зимно. Сусіди по гуртожитку

тікали з кімнати, скаржачись на головний біль. "М-м-м-м..."

— На завірюху? — єхидно підкусила Пріська ("Язиката, пора б приструнчити...").

Іван замовк. Смерділо гасом — друкар промивав четверту сторінку. Важко гупав по свинцю дерев'яний молоток. "Невже вона досі гуляє з ним?" — "Ну..." — "А Галя з інспекції божилась, що давно горшки потовкли". — "Ніколи б не повірив". — "Я на тім тижні очевидячки бачила, пам'ятаєте, з газетою рано впорались. Подайте верстатку. Він вийшов з редакції, вона стояла на розі, він..." / він вперше пошкодував, що сотворив світ, бо в цьому світі існує Терехівка, це лише думка, її треба замаскувати, щоб жоден редактор не докопався, а кожен терехівець зрозумів, навіть не зрозумів, а відчув, як вони зараз відчувають його неприязнь до цього комашиного рою, а може, й не треба цього погляду зверху, одразу викличе підозру редактора, навіть неприскіпливого, а терехівці зрозуміють, що він, Загатний, змалював себе в образі бога, дуже ясно, але було б чудесно опісля дати картини Терехівки спечного недільного дня, всю цю сірість, ординарність і задуху, а потім бог не витримує (не забути спочатку: бог — теж самотній, бога зацікавлює ця метушня, це мурашине бабрання, і він на якісь години стає схожим на смертного, іде закуреними вулицями Терехівки, а вони всі думають, що він такий же, як вони, що він теж смертний), а потім бог не витримує їхньої примітивності і шугає в повітря, вільний, як вітер, і недосяжний для них, головне — недосяжний, це можна було б гарно подати, вільний політ над сплундрованою людьми землею, останній презирливий погляд бога на Терехівку, врешті, це його, Загатного, мрія, але таки не пройде, він зарані знає, що в жодній редакції не пройде, зараз усі атеїсти, ще припишуть казна-що, а новелу треба обов'язково надрукувати, інакше він нічого не доведе терехівцям, їх треба поставити перед фактом, у цих посередностей ще існує повага до друкованого слова, навіть не повага — бездумне схиляння перед чимось вищим од них, доведеться без образу бога, з них було б досить цих колоритних, вражаючих більше, ніж Дантове пекло, сцен, бо там, у пеклі, хоч якесь життя, а тут порожнеча, пустка, підкреслити це, і самотня Людина, вона задихається без свіжого повітря, постійне відчуття задухи крізь увесь твір, не забути...

— Два рядки з передової, товаришу секретар...

— Передова редактора, — через плече.

— Через два рядки чекати на редактора?

— Він у себе.

— Товаришу секретар...

— Я не скорочую редакторових матеріалів, ви що, перший день на роботі? — закричав Іван в обличчя жінці. — Пробачте...

— На хворих не ображаються, — грюкнула дверима Пріська.

Знову зірвався. Коли гніваєшся, нервуєшся, мимоволі скочуєшся до одного рівня з ними. Запам'ятати — і висновки. Холоднувата ввічливість тримає на відстані, яка неминуча при спільній роботі, цього досить. Навчитися, зуміти. Щохвилиний контроль — над собою... Неділя, спечний день, він ходить по редакційних кімнатах, які страшенно ненавидить, але більше нема куди подітися, тільки тут цього дня він може

бути самотній, навіть не спека, а задушний літній день, коли сонце ніби в сухому жовтому тумані, знімає краватку, але прохолодніше не стає, невтолима спрага, а з кожною хвилиною стає жаркіше, спека душить, саме душить, коли й затінок не рятує, давній запах тютюнового диму, зжовклих паперів у кімнатах, запах газетних підшивок, сіренька мла в шибках, жовто-сіренька, він лягає головою на стіл, на пустий лакований стіл, але й стіл гарячий, від розпуки він б'ється чолом об дерево — глухий звук, що гасне в газетних підшивках, він наливає води з карафки, що в редакторів кабінеті, але вода тепла й гнила, вода теж пахне старими газетними підшивками... За спиною шум, гомін, бамкали двері, гула підлога — квапливі кроки редактора, його енергійна хода, безліч марної енергії, природа нераціональна, акумулятор безплідної енергії — Гуляйвітер, досить точне визначення, головне — підкреслити в новелі, що він, його герой, на голову вище за оточення цих посередностей, звідси інша проблема, але в підтексті: або бути генієм, або взагалі не бути, не існувати, Гамлет, вирішення вічного питання, тобто не жити, якимось інакше, не так прямолінійно...

— Кириловичу, будь ласка, підкороти, я сходжу повечеряю, зранку не заряджався, клянусь...

"Навіщо він бреше? Хоч би користь яку мав з того, — тоскно подумав Іван, і йому знову захотілося співати.— Навіщо грається в заклопотаність, коли насправді всенькі дні блукає по райкомівських кабінетах або анекдотить у редакції? Інерція... Людина в основному живе за інерцією, автоматично, не аналізуючи себе. Не людина, а посередність... підкреслити..."

Кивнув, узяв з Прісьчиних рук гранки. Надворі пирхнув мотоцикл. Проторохкотіло вулицею, обминуло книгарню, банк і тріпнуло жовтим пасмом об ріг комунгоспівського будинку, що в кінці городу.

— А щоб тебе пранці з'їли. Ліньки сто метрів через городи пройти.

— Начальство.

Загатний, не читаючи, перекреслив останній абзац передової, замилювався багряним хрестом на ряботинні літер.

Мабуть, завважили, що в двох попередніх розділках я спробував глянути на світ Івановими очима? Якщо це хоч трохи мені вдалося, дякувати доводиться не моему скромному талантові, а деякій схожості наших натур. Можливо, це відчував і Загатний. Правда, я не був уродженим терехівцем, і вже саме це мусило імпонувати йому. Але схожість — одразу застерігаю — була в окремих, більше зовнішніх рисах характеру. Сподіваюсь, не думаєте, що по приїзді до Терехівки я теж шукав місце для пам'ятника самому собі? Я навіть не міркував, чи потурбуються про це нащадки. Ми прості смертні, не генії.

Часто пригадую себе тодішнього. На задньому сидінні старенького автобуса припишк насторожений хлопчик з валізою. Кожна вибоїна стріляє ним до стелі. А пасажир хапається за кишеню, де гроші на розживку та атестат. Все ж навіть за такої наївнуватої ситуації щось нашіптувало серцю: поспішаю назустріч долі. Пам'ятаю ту історичну, як любляв казати Іван Кирилович, мить: автобус виторохкотів на місток, і

перед мої очі ліг зелений видолок із срібним намистом пересохлої річечки. Видолинок перекреслював Терехівку ледь не посередині, городи барвистими хустками пливли до звабно зеленіючих левад. Я замружився і побачив лискучий дах чепурного будиночка, завиту диким виноградом альтанку, вулики в молодім садку, у дворі — водогінну колонку... Не звук хвалитись, але ще й восьми років відтоді не сплигло, як усе стало реальністю: і будиночок, і альтанка, і водогін... Я не люблю правдешнього сільського життя, далека від романтики людина. Та й метушливого міста не зумів полюбити, хоч батьки з села до обласного центру перебрались, коли я в шостий ходив. Давно зріла в мені рішучість оселитись у тихому, ідилійному містечку, щось на зразок Терехівки: і не місто, і не село, а водночас приваби і того, й іншого.

Переглянув щойно написані рядки і гіркувато посміхнувся: яка пожива для критиків — ось вона, пика міщанина, обивателя. Модне словечко. Не поспішайте, я все це писав, аби довести, що не слід ототожнювати мене з інтелігентиком Загатним. У моїм житті, на відміну од Іванового, завжди існувала звичайна, земна основа. Мені далекі і його патетика, і душевні муки, якими він так милується. Живу, як живе народ, маса, і поки що не скаржусь.

Все ж я починав про схожість. Найперший доказ, що в тканину наших характерів вплетено жменьку однобарвних ниток, оці сторінки. Поспитали б хоч ви мене, навіщо пишу їх. Дружина свариться: в будень з бібліотеки не витягнеш, як-не-як завідувач, відпбвідальність, а вихідного вечора над зошитом сиджу замість того, щоб на майдан чи до парку, між люди, в парі пройтися, як водиться. Справді, за безсмертям, як той Загатний, я не женусь, платні теж вистачає. Але, признаюсь, і раніше траплялося зі мною таке, що потім жоден здоровий глузд не вибілить.

Я, здається, ще не відзначив велику пристрасть Івана Кириловича до символів. Наприклад, плащ символізував для нього "світову скорботу" плюс мефістофельську зневагу до буденності світу сього. Навіть у спеку не розлучався Загатний з пильовиком, а щойно зосеніє — загортався в чорний. І таки було в його високій строгій постаті щось небуденне. Незабаром по Івановім приїзді і в моїй тверезій голові почало наморочитись — закортіло люльку курити. Мабуть, заразився. Уявляю себе з люлькою за письмовим столом — тану від замилювання. Коротко розповім, чим усе скінчилось. Зарані вибачаюсь, вийде не вельми соковито, гидко згадувати, який дурний був.

Так ось повесні майнув я до Києва на розвідини: яка надія на факультет журналістики втрапити. Тут, на знаменитім Хрещатику, моя мрія здійснилась. У вітрині красувалась справжнісінька люлька вишневого кольору, чубук елегантно вигнутий, а на вершку довгоносе обличчя Мефістофеля. Хоч і коштувала вона тридцять п'ять карбованців (на старі гроші), усі мої фінансові дієти вивітрились тої ж хвилини. Тремтячими пальцями ліз до гаманця, побоюючись, аби ніхто не випередив мене на порозі щастя. Спеціальний тютюн не продавався, і я купив коробку "Казбеку". Розірвав три цигарки, набив люльку. Ступав по Хрещатику, затиснувши зубами чубука, і підстерігав своє елегантно-замислене обличчя в кожній вітрині. Цигарковий тютюн ледве тлів. Я часто й глибоко затагувався, недбало вицвіркуючи куточками уст важкий,

жовтий дим. Вечоріло, спалахнули ліхтарі. Ще стало сили вибратися на Володимирський пагорб. Тут, у закутку під каштанами, мене знудило і нещадно шматувало з годину. До півночі, безсилий, порожній, лежав на лаві, проклинаючи всі тютюни, всі люльки, а найбільше самого себе, зеленого. Але зважте, що мені на той час ледве вісімнадцять набігло проти тридцяти Іванових...

Багато чого з ранньої юності забулося, припорошилось і тепер мерехтить перед очима короткими спалахами, ніби сцени модернющої вистави в телевізорі. Я люблю театр, сам колись брав участь у шкільнім драматичнім гуртку. Мабуть, завважили, два попередні розділки скоріше на п'єску скидаються, аніж на серйозну, газетного рівня прозу. Це мій стиль, коли хочете. Напиши я колись таким манером зарисовку чи кореспонденцію, Гуляйвітер догану б мені вліпив. А на цих сторінках я сам собі пан.

Не збираюся розтікатись мислю по дереву, за влучним виразом древнього автора. Більше року довелося мені працювати поруч Івана Кириловича, але найяскравіше постає з минувшини одна доба, сяючий острівець у морі буднів, її і вирішив описати, як зумію. Що забулось — вибачайте. Звісно, доба ця є вже логічний підсумок багатьох місяців, і треба було б висвітлити давнішні події. Але боюсь набриднути і собі, і читачам, якщо вони з'являться. Хоча, повторюю, я зовсім не мрію друкуватись. Ставки завідувача бібліотеки вистачає цілком, дружина працює в амбулаторії. Та й городик маємо, цибулька, картопелька, садовина—усе своє, не куплене.

Надалі прагнутиму власну особу рідше згадувати. Суттєвої ролі в редакції, а тим більше в стосунках між Загатним та Хаблаком, я тоді не грав. Нарешті згадав це прізвище, хай йому грець! Правда, смішне? Народжуються ж люди: усе одне до одного — і постать типового невдахи, і прізвище — знахідка для гумориста. Є диваки, котрих хочеш не хочеш жаліти доводиться. Згадую появу Хаблака в редакції. До того він пробував учителювати в дальнім районі. Почув, що наша газета в обсязі збільшилась, кадри потрібні, написав сльозливого листа редакторів. Мовляв, усе життя мрію про журналістську роботу. Послали виклик. Приїхав з авоською в руках. Кожному подав липкувату долоню:

— Хаблак Андрій Сидорович...

— Перепрошую, — одразу відчув здобич Іван.

— Хаб-лак...

— А, товариш Хаб-лак... Вельми приємно познайомитися, товаришу Хаб-лак...

Таки дуже злою людиною був іноді Загатний. З його легкої руки насмішкувате "товариш Хаб-лак" надовго прописалось у редакції.

Відколи до кімнати ввійшла Марта з дитиною на руках і трохи вляглась подорожня метушня, речі, простір, навіть сам час помітно скрадали свої гострі кути, ласкаво всміхаючись. Хаблакові губи теж свавільно розтягувались у безглузду для стороннього ока усмішку. Соромлячись дружини, він кидався до валіз, кошиків, клунків, що громадились у кутку. Але за хвилину знову непорушне сидів поруч дитячого ліжечка і голубив сторопілими від нових, не знаних досі почуттів очима крихітне личко Оксани. Дівчинка закрутила крізь сон головою. Андрій вирішив, що їй заважає спати світло.

Зіп'явся на стілець, затулив лампочку аркушем паперу — на доччиному обличчі вирізнилися рівненькі вії.

— Дивись, вії... які... — шепнув Хаблак, незграбно повернувся до дружини і ледве не впав.

— Перекинеш, обережніше! — шарпнулась Марта. Він ще ніколи не бачив її такою стривоженою. Винувато ступив на підлогу. Справді, каліка нещасний, якісь дерев'яні ноги, міг же дитяче ліжко перекинути. Тепер він боявся дихати, аби не зашкодити доньці.

— Вона знову ворушиться...

Йому нетерпеливилось: швидше б прокидалася. За останні два місяці тиждень жив із сім'єю, не надивився, та й зовсім крихіткою була тоді Оксанка, черв'ячок рожевий.

Він метнувся до лантухів, зубами смикав вузли. Донька захлипала.

— Таки розбудив. — Марта випередила його, взяла дитинча на руки. — Але вже хай, бо вночі не спатиме.

— Дай мені... — несміливо проказав Андрій.

— Татко хоче нам шийку звернути, татко ще не вміє на ручках нас тримати, а ми зовсім мокрі, подай нам, татку, сухенькі пелюшечки, — наспівувала Марта.

Він подав пелюшки і стовбичив поруч ліжка, задихаючись від п'яної, телячої радості. Дивно, але все, що досі турбувало, мучило, — все без вороття знецінювалось. Легко пропливла згадка про нарис, якого дописав уранці, чекаючи автомашини. Нариса ждуть у редакції, його треба сьогодні ж віднести, Борис Павлович чекає, це ж у наступний номер, розворот про другі жнива. Редакція, нарис, розворот — наче паморозь на шибці: похукаєш — усе розтануло. Марта подала білу лялечку з рожевим личком. Потягся назустріч, руки його тремтіли.

— Обережно голівку... Не впусти нас, татку. А мама купіль приготує.

На Андрієві долоні опустився клубочок живого тепла. Зовсім поруч цвіли темні оченята. Рипнули двері, дружина пішла до баби Христини, їхньої господарки, по теплу воду. Прислухався до Мартиних кроків, що загубились у сінях, — суворо заборонила цілувати дитину: боялась інфекції. Тоді, скоряючись непереборному солодкому бажанню, торкнувся краєчком уст теплої доньчиної щоки. І стількома щасливими почуттями засвітилося цієї хвилини його кістляве, довгоносе лице, що навіть байдужому оку здалося б воно чудовим.

Марта мовчки стояла на порозі, ледве стримуючи радісні сльози.

...він ковтнув теплої гнилої води, і виплюнув її на підлогу редакторового кабінету, і пішов порожніми кімнатами, як сновиди, висмоктаний Терехівкою, вплив порожнечі на духовний організм, що вирізняється з маси, почвалав порожніми кімнатами, перечеплюючись об пороги, тицяючись у столи, не відчуваючи нічого, окрім спраги, якої нема чим втамувати, і спеки, яка ніколи не скінчиться, не забути — він найбільше з усіх днів не любив днів недільних і святкових, у будень робота п'янила його, в свято він лишався наодинці з Терехівкою... "Так ти кажеш — вочевидячки?" — "Ну..." — "Вицілювались?..." — "Тихіше ви. Таке скажете. Хіба великі люди цілуються?..." А в

свята він лишався наодинці з собою, не забути: образ гарячого млистого неба — символ його самотності, а земля не дає затишку, земля не приймає його, бо він трохи неземний, він не належить лише їй, він належить і небу, він більше належить небу, аніж землі, — вони розмовляють про мене і Люду, яка гидота, вони все знають, вони знають більше, аніж знає він сам про себе, — він чвалає порожніми кімнатами, штурхаючи ногою двері, і коли його відчай сягає межі, за якою немає нічого, крім одвічної тиші та спокою, коли відчай переростає його потяг до існування, точніше інстинкт життя, що закладено в нього, коли, здається, він зараз назавжди втече від гарячої мли за вікном і від самотності, у глибині душі починає бриніти ледь чутно струна надії, струна сподівання на зустріч з Людиною, що теж випадково опинилася в цьому мурашнику. у стовпиську посередностей (підкреслити: геній самотній, але в душі кожної посередності — страх перед генієм, це плата за його самотність), одвічна мрія генія зустріти в табуні Людину, він згадує вчорашню розмову з Гужвою. Дивлячись кудись убік, Гужва повідомив його, що в раймазі з'явилась новенька дівчина, гарненька собою, довга-довга коса, великі очі, засинаючи, він думав про неї, він навіть уночі думав про неї, в Терехівці, де кожну людину знаєш в обличчя, в Терехівці, де людські обличчя такі ж знайомі, як перша сторінка газети, знайомі й одноманітні, свіже обличчя — наче ковток студеної води в пустелі, можливо, це вона, та, про яку він мріяв усе життя, та єдина, що зрозуміє його, він повільно виходить з редакції і сідає на мурованім ганку, тут затінок, од кам'яниці віє прохолодною вогкістю, він кладе голову на руки й думає про неї... Пріська дражниться, по мені видно, що я все чую. "Довго ходили вулицею, і він все руками розмахував..."

— Ішла вечеряти, Люду-агрономшу стріла, — голосно мовила Пріська.— Куди, питаю. В райвиконком, каже, нічне чергування. Диви, кажу, аби ніхто не вкрав уночі. А вона як зарегоче, як зарегоче...

Іван тихо вийшов із складального цеху, навіть дверима не грюкнув. Тільки руки за спину і пальцями крізь сорочку в рани. Смакував біль, ніби терпке вино. Все ж не опустився до них. Великі перемоги виростають з малих. Часом починаєш поважати себе. Виховати у собі фізіологічну відразу до слів. Але звідки вони все знають? Тоскним поглядом по сірих стінах цеху. Він почувається у Терехівці, ніби в камері, — недремне око наглядача, вічне світло, даруйте хвилину темряви. Між в'язнів, під недремним оком, не може бути вільної любові. Сказати про це Люді. Любов піддослідних кроликів. Сказати їй усе. Годі відкладати з вечора на вечір. Брак мужності. Сьогоднішнє Людине чергування — дарунок долі. Поштовх. Єдиний вихід для мене — розумний. Прорватися крізь себе до мети. Велике потребує жертв. Уміти жертвувати. Втеча від юрби і мирських справ, зневага до багатства, піст і аскетичність, одне слово — зневажання плоті, щоб здобути дух. Сковорода. Посередності нездатні до жертв. А тепер працювати, працювати. До скону. Доки перо не випаде з рук.

Він проминув секретарську — коректори, що жваво перемовлялись, зів'яли під його холодним поглядом і ткнулись у свіжі шпальти. Смикнув фіранку на єдинім вікні редакторського кабінету. Пахло цигарками. "Казбек", — на столі Гуляйвітра завжди

лежав "Казбек" для сановитих гостей з керівних районних установ, на самоті він курих дешеві сигарети. Крісло, пряме, з високою спинкою, схоже на трон якоїсь злиденної маріонеточної держави. Він повільно підняв трубку, двома пальцями крутнув ручку дзвінка і майже прошепотів, почувши голос телефоністки: "Райвиконком..." Того, першого вечора вона теж чергувала в райвиконкомі, вони сиділи на ґанку й розмовляли, з того вечора усе й почалося, аби скінчитися сьогодні. Навчись бути сильним...

— Райвиконком слухає, алло, райвиконком слухає...

Він ледве стримався, щоб не відповісти: "Добрий вечір, Людо", а вона ніби відчуває щось: "Алло, алло..." Натис пальцем на штирик телефону, прагнучи глибокого внутрішнього болю, що мусив якось виправдати його. Навчись бути сильним. Сковорода. Але болю не було. І робилося незатишно. Загатний обійняв голову долонями, силуючи себе до роботи.

Спершу треба глибоко усвідомити, що хочеш писати. Переказати своїми словами зміст новели, сюжетну лінію. В процесі творення вона сама обросте деталями.

Якесь забюрокрачене селище, хоч би районний центр. Придумати назву, звичайно, не Терехівка, бо потім причепляться; неділя — аніякогісінького життя, навіть метушні. Рухи поодиноких перехожих ліниві, повільні, терехівці дрімають, навіть ідучи вулицею, таке враження живої людини в цьому дрімотному царстві, спека, задуха, сонце в імлі, імла гаряча, наче присок, якась адміністративна установа, скоріше редакція, краще не називати, порожні кімнати з густим одвічним запахом паперів, газетних підшивок, тепла гнила вода у карафці, присмак гнилої води, яка стоїть у карафці хтозна-відколи, скляна мухоловка, по стінах якої повзають очамрілі мухи, — настрої, присмак гнилої води і мухоловка, і одинак на цьому тлі, одинак, незрівнянно вищий од загалу, але не пророк, хоч з таких людей і народжуються пророки; та він уже не вірить у жодні ідеї і тому не пророкує царства небесного, він вищий за будь-які ілюзії й не дарує масі солодких снів, він переконаний, що натовп завжди лишиться натовпом, навіть у царстві божому. За Сковородою: нечестива чернь може торкнутися тіла Христового, але почерпнути смислу божого дурна чернь не може; одинак, що самотній завжди, і в будень, і в свято, і в кожную хвилину, та особливо в свято, будень п'янить безглуздою метушнею, так робочий кінь забуває в голоблях про свою долю, думає лише про тягар, який треба невпинно волочити, і про батіг, що посвистує вгорі, в свята ж немає навіть цього оп'яніння посередностей, одинак блукає порожніми кімнатами установи (так безнадійний п'яниця приходить у шинок без копійки в кишені і стоїть біля порога, лише б дихати запахами шинку), відчуття жахливої спраги — духовної і фізичної, спраги, яку нема чим вгамувати в Терехівці, знову присмак гнилої води. Він випльовує воду на долівку і плентається порожніми кімнатами редакції, відчиняючи двері носками черевиків, його темний, глибокий відчай, відчай самотньої людини в пустелі чи в глухому лісі, і раптом...

Дзвінок. Ідіоти, навіть увечері заважають... Гучний, настирливий. Сама телефоністка дзвонить. Міжміська або начальство на телефоні.

— Редакція. Так. Гуляйвітер вечереє. Загатний. Добрий вечір, Дмитре Семеновичу. Останню сторінку верстають. Ну, для нас це ще не катастрофічно, буває пізніше. Так, поліграфія накульгує. Передова? "Вчасно готувати ґрунт під озимину". Про кукурудзу в дальший номер заплановано. Ні, я ж відповідаю за свої слова, переді мною план на тиждень. "Королеву полів — у дбайливі руки" і розворот, так, наступний, сьомого, не знаю, редактор нічого не передавав, планує редколегія, зрозуміло, але ж десята година, я розумію, ніхто не писав, я розумію, зробимо все можливе, на добраніч, Дмитре Семеновичу.

Іван поклав трубку, якось мить сидів нерушно. Хотілося міцно вилаятись. Не мав злості ні на кого особисто, навіть на Гуляйвітра. Ненавидів усю Терехівку. Тепер давай, секретарю, сварися зі складачами, дзвони на пошту, вмовляй друкаря, пиши, верстай — викручуйсь. Усе на секретарські плечі. Вивези. Що ж, він справді вивезе. Ще раз. Не перша критична ситуація. Він уже звик. Навіть приємно іноді. Відчуваєш свою справжню силу й вартість. Хай нарешті переконаються, на кому все тримається. Різко підвівся. Хода молода, пружна, голос різкуватий, таким голосом віддаються команди перед боєм:

— Улю, біжіть по редактора, тривога. Першої не правте, буде переверстка...

І поспішив назустріч складальному цехові, весь напружившись, наче мав стрибати в студену воду.

— Хто першу верстав? Ви, товаришко Скляр? Будемо переверстувати. Дзвонив секретар райкому. Я вже послав по редактора. Приготуйтеся.

Він проказав це спокійно й холодно, перекреслюючи лемент Пріськи, що вже пошпурила на касу верстатку з набором:

— Хай хоч стріляють у мене — пальцем не ворухну.

— Треба зранку, чоловіче, думати, а не опівночі на райком списувати. Всенькими днями в шахи ріжетесть та зуби скалите. Я завтра сама в райком піду...

— З темна до темна серед свинцю, наче каторжний, — бубнів з кутка старий друкар. — Я напишу, доки це...

— Вам платять понаднормові, і можете завтра писати хоч тисячу скарг, мене це не обходить, а сьогодні закінчите газету, інакше... — Лють піднялась у Загатному, він вхопився за спечену руку, щоб опам'ятатись, але було вже пізно. — Інакше на себе ображайтеся...

— Ти що, нас лякаєш? — завівся друкар. — Ти ще під стіл пішки ходив...

Цех замерехтів перед Івановими очима. Непокора завжди бісила його, а тут ішлося про більше.

— Попрошу не тикати. Ми з вами свиней не пасли і, сподіваюсь, не будемо пасти.

— Подавіться ви тими копійками, коли дорікаєте, — це Пріська.

— Я б і за великі гроші не став з тобою свиней пасти, — друкар.

— Що за шум, що за гам учинився? Товаришочки, прошу слова. Прісьчин голос я вчув біля книгарні, подумав — горимо, — до цеху вбігав Гуляйвітер. — Що сталося, Кириловичу?

— Секретар райкому наказав передову про кукурудзу в номер, — якомога сухіше відповів Загатний.

— Я зараз подзвоню, спробую викрутитись. А коли вже судилося — гуртом навалимось, гуртом легко й батька бити, а передову скласти — раз плюнути, я сам до каси стану, університетську молодість згадаю, а Йосипівна вмить заверстає, золоті руки...

— Та воно все можна, — на очах добрішала Пріська. — Коли по-людському...

— Таке вже ярмо наше, газетярське, — гасив Гуляйвітер полум'я сварки, густо сіючи слова.

— Коли б дехто менше командував... — прозвучало з кутка. — Хіба ми не розуміємо?

"Якось він уміє з ними, цей нездара, — заздро й болісно думав Іван, відступивши до вікна. — Плете казна-що, а вони слухають і не зляться. Певно, чують у ньому свого, а я чужий. Маса любить посередностей і демагогів..."

— Хто хоче в неділю по гриби, звертайтеся до нашого профспілкового бога, я за машину домовився, біжу дзвонити, — уже з порога гукнув Гуляйвітер.

"Але я теж телепень, зірвався, не приведи всевишній командувати людьми; хтось писав, що великі гуманісти — потенціальні тирані, але ж ніхто не може згубити в собі злість, доки не дізнається, що в нім зло і що добро. Сковорода. Треба б вибачитись". — Він боявся втратити затишне почуття поваги до себе.

— Ми всі... занадто нервові... Начитаєшся макулатури, набігаєшся...

Цех мовчав.

"Ти чекав, що вони з радощів упадуть до ніг, але чомусь ніхто не падає. Може, чекають, що я стану навколішки? Змилуйтеся, пробачте... Забагато честі". Іван подався до дверей, визивно карбуючи кожен крок.

Останні місяці Хаблак жив окремо від сім'ї і батьківство своє сприймав трохи абстрактно. Шалено стрибав, аж похрускувала стара редакційна підлога, коли отримав вітальну телеграму — все сталося трохи зарано, несподівано, Марту одвіз до пологового будинку Андріїв брат. Щасливо скалився в кожне обличчя, ручкався, пив з редакційними хлопцями і, звісно, перебрав на radoшах, така вже терехівська традиція (та й не тільки терехівська, скажу я вам). Потім домовав з тиждень, їздив до міста по ліжку, пелюшки, повзунки, ванночку, справ було досить на всі шість днів відпустки, а в білих матер'яних заметах щось кувікало — червоне, крихітне, але роздивлялись його Андрієві довго не дозволялось, не те що на руки брати. Хаптиві дружинині рядки скупі оповідали, що вона вже крутить головою, усміхається, любить дивитися на лампу та на сонячне вікно. Андрій Сидорович, не ймучи віри, усміхався на кожну звістку — ніяк не міг уявити, що десь там, за сотню кілометрів, живе людина, народжена від нього. Звичайні слова: "У мене є дочка, моя дочка", — здіймали в грудях солодку бурю. Але минав час, і чіпка буденність терехівського життя, невдачі на газетярській ниві непомітно розвіяли святковість.

Сьогодні не існувало нічого, окрім його дочки. Навіть нарис, найкращий Андріїв

нарис лежав на столі серед пляшок та сосок, не викликаючи в нього жодних емоцій. З-під мереживного чепчика на Хаблака зиркали до всього цікаві оченятка маленької людини, що вже бачила, відчувала і, певно, якимось по-своєму аналізувала світ.

— Ти їй розкажи що-небудь, — сказала Марта, вносячи паруючу каструлю. — Оксана любить, коли до неї говорять.

Він став думати, що б його сказати доньці, але нічого не вигадав. Не міг у таку хвилину сюсюкати і дитинно лицедіяти. А те, що глибоко в серці, голосно не скажеш, та й узагалі не скажеш, людські слова видаються надто вже знебарвленими, обжитими. Андрій мовчав, гойдаючи на руках дитину, але в тім мовчанні було стільки почуття, що йому навіть очі щеміли.

Марта долила у ванночку холодної води, у воду постелила білу лахманину, розповіла Оксанку, помастила голівку олією і понесла дочку до ванночки. Андрій тільки метушився навколо, не знаючи, за що вхопитись. Оксанка і в купелі крутила голівкою, махала рученятами, сміялась до світла.

— Ми любимо купатись, ой, як ми любимо купатись, тримай нам, татку, голівку, — промовляла Марта і плескала водою на дитячий животик. — Нижче, татку, голівку, ми не любимо, коли високо, ми одразу сердимось...

Андрій обережно тримав край пелюшки, аби Океанчина голівка не занурювалась у воду, — вже давно не відчував він так глибоко, що комусь потрібен на цім світі. Тут, біля доньки, нарешті прийшло те, чого йому так не вистачало, — впевненість у собі. Баба Христина, що прийняла їх у комірне, подала Марті горщечок:

— Я тут аїрку заварила. Своїх виростила, знаю — дуже кісточкам у поміч, щоб міцніли...

Марта подякувала й долила в купелю з горщечка — запахло річкою, лугом. Потім дружина знову сповивала Оксану, Оксана зчинила крик, бо дуже не любила, коли її повивали. Андрій спробував втрутитись, але Марта сказала, що дочці час спати, хай тато займається своїми справами, і стала наспівувати щось ніжне, дрімотне. В хаті все ще пахло аїром, і двір запах аїром, бо Хаблак вилив з купелі воду.

Коли Андрій Сидорович, пообіцявши дружині за півгодини повернутися, біг з нарисом до редакції, вся вулиця і весь світ святково пахли аїром. Це був рідний з дитинства запах зеленої неділі, запах весни.

Дуже сентиментально, засюсюкано написав про Хаблака, правда? Така собі сімейна ідилійка. Власне, я й мав на увазі щось таке, аби протиставити цей сімейний та душевний затишок космічному холоду Загатного. Можливо, не зумів як слід, таланту не вистачило. Та й помиляєтесь, коли гадаєте, що мені простіше виводити на сцену Хаблака, аніж Загатного. Мовляв, перший ближчий, зрозуміліший його натурі, як усі прості люди. Звісно, Іван Кирилович дивак, з химерами й трохи не в моїм амплуа, як кажуть актори. Хоч характер теж активний.

Але, по-науковому висловлюючись, він — ідеаліст, я ж — рядовий матеріаліст. Не в філософському, а в звичайному, земному сенсі. Тобто він більше про свій дух дбає, а я — про своє тіло, керуючись мудрістю Сковороди: "Набуваючи духовне, стережись, як

би не згубити плотське, коли це плотське може тебе привести до кращого". (Про Сковороду і як його штудіював ваш слуга покірний після знайомства з Загатним — дивись нижче). Але знову ж таки це дуже загально. Хотілося б конкретніше. Бо потраплять ці сторінки до рук меткого на слова критика, терехівським обивателем прозве й у пресі відзначить, тоді не обберешся біди, особливо по службовій лінії. Коли обіймаєш таку посаду, як моя, та ще в маленькому містечку, де кожен на очах у всіх, доводиться дбати про моральну чистоту.

Хочете конкретніше щодо різниці між мною та Іваном? Будь ласка. Іван Кирилович завжди намагався стрибнути вище за себе. А я з дитинства переконаний: вище за себе не стрибнеш. І тому вдовольняюся малим. Ще розжувати? Я вдовольняюсь малим, як більшість людей, а він не хоче бути серед більшості, він індивідуальність, особистість, інтелектуал і т. д.,.. йому треба глибше, вище, аніж посередності, масі (з його слів).

До Загатного ми ще повернемося. Я ж про Хаблака починав. В Андрієві з першої зустрічі мене дратувала якась патологічна непристосованість до життя. Його легко було жаліти. І тому редакційні жінки симпатизували Хаблакові. Але я не вмію жаліти, жалість у мене непомітно переходить у зневагу. Справді, якщо ти не каліка, не хворий, як міг допустити, щоб тебе жаліли? Ми всі дорослі й знаємо, що серед людей час від часу доводиться зуби показувати, інакше тобі покажуть. Ну, хай зовнішність од тебе не залежить. Хай захворів у дитинстві, пізно школу скінчив, пізно до війська прикликали, пізно до інституту вступив, усе запізно. Але хто ж тебе, лайдака, примушував сім'ю заводити на третьому курсі інституту? Я мав уже певне становище і то місяцями мудрував, підраховував, чи настачишся друкованих на Монетнім дворі папірців, перш ніж руку і серце, як писали колись, запропонувати. А хто примушував Хаблака лишати педагогічну роботу, не вкоренившись, квартири не отримавши, і легковажно кидатись у вир газетярства, про яке мав вельми розпливчате уявлення? Це я завтра уявлю себе космонавтом, залишу посаду і бігцем на поїзд. Що з того вийде? Яким, урешті, треба бути нестелепою, щоб забирати дружину з дитиною од матері в найняту халупу, покладаючись лише на свою мізерну платню та безвідповідальні обіцянки Гуляйвітра? А що вже до історії з редакторовим псом, про яку нижче, то я краще промовчу.

Нарешті, скажете, він показав своє справжнє обличчя міщанина, ату, ловить його, хапайте! А я й не тікаю. Ми матеріалісти. Дяка богу, теж вчений, хоч і заочно університет скінчив. Людині треба їсти, пити, мати дах над головою. Навіть найдосконаліше суспільство не може бути нянькою для кожного свого члена. Звичайно, це чудово, що в нас усі піклуються про одного, а один — про всіх, але не завадить, коли цей один і про себе подбає. До речі, Івана Кириловича теж бісила оця непідпорядкованість Хаблакових вчинків строгому розуму. А історія з переїздом дружини та редакторовим псом просто вивели його з рівноваги. Отож іноді ми з ним солідаризувались.

Минулої зими я був тиждень на семінарі завідувачів бібліотек у Києві, стрівся з Загатним. Він посоліднішав, з гарним модерним портфелем ходить, скроні засіяні приємною сивиною, ранувато, правда, але імпозантно — пробачте за химерне слово.

Працює в солідному журналі, здається, вибивається у верхи, постать його зараз досить помітна в критиці. Ну, сіли за ресторанний столик. Загатний пригощав. Пом'янули минуле, по Хаблакові пройшлися, і чомусь дуже яскраво пригадався один випадок з горезвісної журналістської діяльності Андрія Сидоровича. Вже тепер я подумав, що цей випадок сповна демонструє всю наївну ймовірність Хаблака, коли не сказати більше.

Десь на перших днях газетярської роботи вирішив він освоїти фотографію, бо що ж ти за журналіст, коли фотоапарата в руках не тримав. Придбав "Любителя" за сімдесят карбованців (на старі гроші) в крамниці дешевих товарів. І ось вперше Андрій Сидорович їхав у відрядження з фотоапаратом через плече — уявляєте цю чорну незграбну коробку на довготелесій Хаблаковій постаті? Сміхота... Причепився до Гуляйвітра, чи не треба чого сфотографувати для газети. Гуляйвітер, аби відчипного дати, бовкнув:

— Не завадило б фотоетюда в "Куточок вихідного дня", берізки які-небудь...

За хвилину редактор забув уже про ті берізки. Для Хаблака ж завдання — закон. Мав повернутися наступного ранку, але тільки під вечір з'явився. Виснажений, ледве волочить свої довгі ноги через редакційний двір, і чорна коробка фотоапарата на боці теліпається — ми всі у вікна. Весело. "Де затрималися, товаришу Хаблак?" — допитуємось. А він так важко зітхнув та й каже редакторові: "Не зумів виконати вашого завдання, Борисе Павловичу. Всенький день по лісу пробігав, берізок шукаючи, а ліси ж геть соснові, хоч сядь та плач, жодної берізки не надібав. І як тепер з "Куточком вихідного дня" буде?" Ми всі так і полягали, а особливо Іван Кирилович.

Зараз частенько то по телевізору, то в газеті сперечаються, як формується характер людини: що від народження, а що в процесі виховання. Гени різні знайшли тепер. Звичайно, природа мурує основу, недаремно ж кажуть у народі: батьків характер, материн характер. Трапляється, що й від діда чи баби характер передається — в мене, наприклад. Знову ж таки не думаю, що підмурівок той лишається без змін протягом життя. Діалектика що каже? Все розвивається. Характер теж розвивається. Від природи лише криця, котру життя розігріває в своїм горні, лупить молотом, і так до скону. Не згоден, що все це повільно, рівномірно. Якщо вже прирівнювати до кузні, то кожен удар молота дорівнює критичній життєвій ситуації. Так і росте в нашій душі чорт а чи ангел — від зламу до зламу.

Вибачте за ці терехівські мудрування. Пишу, звісно, давно відомі речі, але на периферії важко за всім устежити, особливо сімейній людині. Та й не для того пишу, щоб нерозумних просвіщати. Хочу заздалегідь викласти теорію, що нею користуючись, намірююсь дослідити характери моїх героїв. Самовпевнено? Можливо. Вчора прочитав власною рукою намережане й подумав: "Мо, й справді напишу роман? Ото буде номер! У декого з наших терехівських обивателів жовч розіллється, слово честі". А що — напишу. Не святі горщики ліплять. Осінь надворі, дощ у шиби періщить, з господарством менше клопоту — картоплю викопали, брикет і дрова я ще влітку завіз. І футбол скінчився, врізали наші, га? — по телевізору нудні передачі пішли. Треба ж до чогось узятися.

Тож як жив Іван Кирилович до свого терехівського сидіння? Важко сповна висвітлити це питання, маючи лише ті скупенькі дані, що в мене на руках. А вигадувати нічого не хочу. Принципово. Трохи детальніше, порівняно з іншими періодами, знаю його університетські роки, бо доводилося стрічати на сесіях Іванових знайомих, та й у самого Загатного спогади були ще досить свіжі, не всі пристрасті вляглися й іноді вибухали під настрій. Але теж дуже мало. Одне напевне — і в університеті він був самотній.

З першого до останнього курсу майже кожної перерви Загатний ходив по коридору з руками на грудях і замислено схиленою головою. Це так запам'яталось, що навіть люди з інших факультетів через п'ять років, згадуючи Івана, казали: "Не той, що в Наполеона грався?" Вони глузували, а даремно. В цьому є щось велике, хай і безглузде.

В університеті Іван Кирилович з головою пірнув у філософію. Я не перебільшую — саме пірнув. Він усьому віддавався сповна. Буду документально точний. Після однієї з Іванових сповідей у редакційній кімнаті я занотував його слова, ачey згодяться. Справді згодилися. Ось вони:

— Спершу я був дуже довірливий і мудрість кожного пив, як істину. Але істин виявилось занадто багато. І я упився. Тоді філософи здалися мені спритними крамарями, що величаються біля своїх рундучків і кожен має свій товар за найкращий. Захеканий, змучений безплідними ночами, я бігав од рундука до рундука, доки не зрозумів, що я надто розбірливий і тому нічого не куплю на віру і ніхто не навчить мене, як на цім світі жити... Це була перша велика поразка, втрата найманливішої ілюзії. До університету я наївно вірив, що десь за коленкоровими палітурками на мене чекає не дочекається істина, і варто лише розгорнути книгу...

З цими словами Іван замовк, а допитуватись було марно — за першої ж моєї спроби копнути глибше він надовго ховався в себе. Але мене інформували інші. Обпікшись на філософії, Загатний поклав собі пізнати смак "солодкого життя". Це не була покірна данина пристрастям своєї душі — ще можна б зрозуміти, виправдати, всі ми люди, "подлинно всякий рад пиши и питія полезен и добр есть", — Сковорода. Ні, це було активне, войовниче заперечення будь-якої філософії. І я особисто не схвалюю таке нігілістичне сахання з боку в бік. Але, звісно, він не питав мого дозволу модно вдягатись (гроші в Загатного водились, вже тоді підзаробляв у газетах, маючи хист до того), розгулювати по Хрещатику з дівчатами, пропускаючи лекції, і не в міру пити. Його мало не вигнали з університету. Ще б трошки — і хлопець став би справжнісіньким стилягою.

На жаль, зовсім не маю даних, як з того душевного гармидеру зародився новий Іван Загатний. Знаю тільки, що він раптом узяв на гадку написати довгу низку романів, у яких би відбилась уся наша епоха. Щось на зразок "Людської комедії". Було залишене, забуте "солодке життя" — Іван працював титанічне. Хлопці з гуртожитку боялись, що він захворіє,—спав три години на добу, це зовсім ненормально для здорової людини. Минулої зустрічі, в ресторані, Іван Кирилович випадково обмовився, що колись мріяв створити власний світ і склав план тридцяти двох романів. У моїх старих блокнотах я

відкопав уривок фрази: "... я б теж міг вигадати королівство і стати королем... Загатний". Не пригадую, але, здається, це натяк саме на той період, про який ідеться.

Підіймаючись ще на одну сходинку в університетським житті Івана Кириловича, я дозволю собі скористатися свідченням Люди, хоч це й не зовсім етично. Нещодавно у нас було декілька одвертих розмов, і всі вони обертались навколо її стосунків з моїм героєм (до речі, Загатний справив на Люду дуже глибоке враження). Ось що вона принагідно сказала:

— Хіба я можу пам'ятати всі його сповіді? Він промовляв щовечора, це був суцільний монолог, я ж тільки була терпеливою слухачкою. Звісно, ні з ким у Терехівці не був він такий одвертий, як зі мною.— Тут я дозволив собі посміхнутись.— Щось казав про романи, котрі збирався писати, але згадував їх завжди неохоче. Багато розповідав про своє життя на цілині. Він поїхав туди після невдачі з романами. Ні, не так. Він поїхав на цілину, бо хотів глибше вивчити життя. І там з ним сталася прикрість, що мало не скінчилась трагічно. Не пам'ятаю деталей, але, здається, він заблукав у степу, поранився, прожив без води та їжі багато днів і вже зібрався помирати, коли на нього випадково натрапила машина якихось геологів. Лікарі навіть не сподівались, що оклигає. Божився, що і сам не хотів оклигувати. Мабуть, позував. Бо як людина може прагнути смерті? Біологічно неможливо. Там, у степу, він випробував долю: якщо до такого часу не знайдуть, отже, цей світ може спокійно проіснувати без нього і його творчий порив нікому не потрібний. Іван розумів це ширше, у філософському плані. Ну, знайшли набагато пізніше. І відтоді Загатному не давала спокою думка, що його життя випадковість і нічого не зміниться в світі, напише свої романи чи ні, тобто вони не мають для світу абсолютного, позачасового, позалюдського значення. Якось так він висловлювався. В ньому щось зрушилось. Виписавшись із лікарні, повернувся до Києва і спалив усі свої начерки, рукописи. Казав, що сміявся над вогнищем. Уявляю це театральне видовище. Пам'ятаєте його сміх?..

Карбованого поступу вистачило тільки до машинного цеху. Тут, між друкарською машиною та різальним верстатом, було самотньо й тихо. Зі щілин у дверях стриміли жовті леза світла. Загатний ступив на одне з них, і воно луснуло, зламане, знічене, а може, йому хотілось почути жалісний хруст — там, у цеху, смішні, безглузді історії, врешті, він їм не нянька, але якось тужно, ніби чимось завинив перед ними. Кинути б усе, взяти валізу та їхати, їхати світ за очі... За стіною, в редакції, реготали, лементували, гуркотіли, ярмарок, кагал, невже вони не розуміють, що зараз дорога кожна хвилина, яка несерйозність, без нього вони не випустять жодного номера, як тільки він поїде звідси, а йому колись терпець таки увірветься. Іван Кирилович почав думати, скільки важливих справ лежить зараз на його плечах та як йому ніколи, і поволі мінився на обличчі — серйознішав, глибшав. Тоді заклопотано, докірливо сіпнув двері. В секретарській було справжнісіньке стовковище: коректори, редактор, дружина редактора, Василь Молохва, Віталька Дзядзько. На Івановім столі незворушно сидів гладкий вухатий песик. У його наївненьких очах гусли нудьга. Дзядзько зігнувся, долонями рук—у коліна, шию витяг. Тепер редакторів песик дивився тільки на нього,

голови обох були поруч, ніби ось-ось буцнуться.

— Якщо ти, Віталько, навчиш Джульбарса гавкати, я тобі випишу за вчорашню статтю підвищений гонорар!—запально гукнув Гуляйвітер і вмовк. Усі причаїлись, чекали, тільки миша хрумкотіла за книжковою шафою. І раптом Дзядзько голосисте, смачно гавкнув:

— Га-в-в-в!..

З несподіванки песик з усіх чотирьох, ніби гумовий, стрибнув убік. Але Вітальчине обличчя знову наблизилось:

— Га-в-в! Гав-в-в-в!

У круглих Джульбарсових очах замерехтів переляк. Столи стояли тісно, і песик кинувся навтікача по зведеннях, чернетках, гранках. Дзядзько, не відриваючи рук від колін, стрибав слідом і заливався молодим, пристрасним гавкотом:

— Гав! Гав! Гав!

Песик, підсмикнувши куцого п'ятачкового хвоста, наполохано скавучав та щодуху метлявся по столах. Нарешті, загнаний безжальним переслідуванням у куток, він опустився на задні лапи, задер голову і, щойно наблизилось ротасте Дзядзькове обличчя, жалібно пискнув.

— Га-а-а-в-в-в...

— Товариші, історична хвилина, — Гуляйвітер метнувся до Дзядзька, тиснув руку, обіймав за плечі.— Будьте свідками. Деякі терехівські організми знахабніли і твердять, що мій Джульбарс — не гончий пес. Сьогодні всі чули його прекрасний дзвінкий голос! А тобі, Віталько, од усього пролетаріату... Могорич з мене. Ну й талантище, скажу я, в тебе.

Іван усміхнувся — самими устами. Дзядзько й справді гавкав майстерно — здібності анімаліста. Цього примітива Гуляйвітра з його ситим псом так і кортить подразнити. Він стис руку, аби відчутти холодний біль, і строго ступив до столу. В кімнаті повіяло тверезістю.

— Товариші, друкарня чекає на передову, — відкрив теку з гранками.— Платитимемо наднормові.

Кімната спорожніла. Коректори поспішили до друкарні, мабуть, новиною діляться: редакторів пес, якого той купив у голови терехівського сільпо за сотню карбованців, нарешті загавкав. Молохва з Дзядзьком вийшли в бухгалтерію. Дружина редактора понесла песика додому: у нього режим, спати час. Похмурий Гуляйвітер грався канцелярським пресом і говорив, обминаючи зневажливий Іванів погляд:

— Незручно турбувати Дмитра Семеновича об цій порі, добрі люди зараз сплять. У мене там є пара фактів кукурудзяних, з активу. Але ж так відразу передову не створиш. І голова поболіє, стомився...

"Стільки енергії було на людях, а за хвилину зів'яв. Що ж, можливо, так і треба: оптимізм для мас. Але секретареві боїться дзвонити не тому, що пізно. За своїми песиками та кроликами він забув його вказівку і тепер думає, як легше викрутитись. Знову все лягає на плечі сякого-такого Загатного, цей вивезе, не вперше. Я можу його

кривим шилом штрикнути, хай пише передову, але ж ялозитиме до години ночі, а я збирався зайти до Люди, обов'язково, слушнішого випадку не трапиться, він хоче, щоб я сам набився, яка ницість..."

— Я продиктую передову. Хай Уля сяде за машинку. Це було сказано таким голосом, що Гуляйвітер збеленів, але стримався, бо що йому лишалося робити. "Шкода, я б йому все виказав, однаково за мою передову двадцять карбованців випише, а за свою — тридцять". Загатний стукнув кулаком по стіні, за якою друкарня. Помовчали, глибоко незадоволені одне одним. Дівері прочинила коректор.

— Сідайте за машинку, — сказав Іван. — Я диктуватиму передову.

(Оце буде вистава, побачите!..)

— Сигарету! — скомандував Іван. До нього потяглися руки Гуляйвітра та Дзядзька. Пригостився в Дзядзька. Уліні пальці лежали на клавішах друкарської машинки. Руки Молохви ніжили тріснуте настільне скло — папери склав до сейфа, але не прощався, можливо, й собі чекав вистави, що передбачалась. Іван прийняв з проходу стільця: зайві речі заважають думати. Гуляйвітер з Дзядзьком стовбичили в дверях секретарської. Середина кімнати — сцена. Затягся і несподівано сильним, виразним голосом почав: "На полях достигло золото. Крапка. Тисячі гектарів прославленої королеви чекають невтомних хліборобських рук. Серце господаря не може битися спокійно, доки кукурудза знаходиться поза колгоспними засіками..."

Друкарська машинка улесливо задихалася в погоні за Івановою думкою. З темних шибок звисали електролампи. На обличчях глядачів чекання й подив. Він штовхнув вікно — електролампочки стрибнули в безвість, гілля шовковиць попливло до кімнати. Дихнув глибоко, тричі, за системою йогів, аби посвіжішало в голові. Різко обернувся: "Руки господаря не дадуть загинути жодній стеблині, жодному зерняткові. Абзац. Ми стоїмо на порозі великої битви за врожай. Ще день-два — і на золотисті поля вирушать сотні машин, тисячі й тисячі трударів. Перемога залежить від того, як ми підготувалися до вирішальної хвилини..."

Руки в кишені, пішов між столів, з кутка в куток. Очі замислено відсутні, весь у собі, в думках, у словах, що легко шелестіли, випереджаючи перестук друкарської машинки. І водночас ніби на кіноплівку себе знімав. Загальний план: кімната, глядачі, ставний мужчина, високе чоло, нервово ходить; середній план: друкарська машинка, залитий чорнилом стіл, інтелігентна людина іде на камеру; крупний план: замислене, розумне обличчя людини, чіткі рухи губ; крупний план: на білому папері літери похапцем в'яжуться у слова; крупний план: глибокі, стомлені очі людини...

Справжні нездари, хоч ліквідувуй газету, коли він поїде з Терехівки. "Товариші колгоспники! Докладемо всіх зусиль — ні, закреслити, сухувато, — хай спокій нікому й не сниться у ці гарячі дні! Хай кожен живе думкою: чи все я зробив і роблю, аби якнайшвидше зібрати багатий урожай кукурудзи? Вище прапор соціалістичного змагання на других жнивах". З останніми словами Іван закрив обличчя долонями, ніби стомився до краю, потім поволі опустив руки і видихнув: "Знак оклику, все... Редактору на підпис..."

Пріся стояла на порозі, аплодувала. Василь Молохва хитав головою:

— Талантище...

Метнувся з кімнати, ніби розчулений актор зі сцени.

Гуляйвітер мовчки розписався на першій аркуші передової.

Передову віддали в друкарню. За каси стали складачі. Гуляйвітер з Дзядзьком теревенили про Джульбарса. Гуляйвітер, як завжди, пристрасно, Дзядзько — бавлячись, але не без потаємної думки. Іван Кирилович нашорошився за столом, ніби горобець на морозі; він уже нікуди не спішив, ні в що не грався. Недавня вистава посеред кімнати для трьох посередностей, його свідоме лицедійство, принизлива погоня за власним образом в очах ближнього, штучний пафос передової — усе зробилось палючою раною десь глибоко в грудях. А може, він просто перекурився — смалив сигарету за сигаретою. Для глядачів. Трагічна ситуація. Актор зневажає залу, натовп і весь віддається грі. Аби довести їм, що він кращий, талановитіший, ніж вони гадають. Він завжди ненавидів похмілля. Боже, послухати себе — то я такий чистий, святий, збудуйте для мене храм. Збожеволіти можна. Просто бісить цей примітивний ентузіазм Гуляйвітра. Що б ми робили на Робінзоновім острові? Жували самих себе? Щасливий дарунок цивілізації: їж ближнього, хоч не терпиться ковтнути власну персону.

— Навіщо стільки пристрастей? Песик ваш все одно не породистий. Я не спеціаліст, але й простому смертному видно. Від вуличної сучечки байстрюган. Аж мені ваших грошей шкода...

— Не осліть, Загатний, — металеву прозвучав по хвилі голос Гуляйвітра. — Зовсім не смішно.

— То я ж не для сміху. — Іванові згадалася його клятва не говорити жодного зайвого слова, але згадка тільки майнула і безслідно розтанула. — Я задля істини. Мусить же хтось сказати вам правду. Сто карбованців з вас виманили, а песик щербатої копійки не вартий...

Він знічев'я штирхав редактора отруйними голками, і чим дошкульніше було Гуляйвітру, тим глибшу насолоду відчував. І від кожного влучного дотепу в душі танула крига. Натомість знову полонила якась хвороблива, безконтрольна бадьорість, аж курити закортіло, але не просити ж саме тепер у Гуляйвітра — розлючений Івановими дотепами, редактор сховався до кабінетика, ще й дверима грюкнув щосили. Але за хвилину вибіг, промчав повз Загатного та повз розгубленого від сутички двох начальників Дзядзька. Уже з порога повернув до Івана сіре обличчя (мовляв, я зовсім не бажаю з вами розмовляти, я поспішаю, але, між іншим...):

— Між іншим, товаришу Загатний, найавторитетніші люди району не раз свідчили, що мій Джульбарс від чистокровного гончака...

— Не мав щастя чути такого запевнення.

— Борисе Павловичу, — засолодив Дзядзько, — Борисе Павловичу, хай товариш Хаблак авторитетно вирішить вашу суперечку. Він у війську три роки сторожових псів доглядав і теоретично підковувався. Чесне піонерське, сам хвалився...

— Товариш Хаблак не такий наївний, щоб проти редакторового пса свідчити, — невинно зауважив Іван. — йому квартира потрібна.

Гуляйвітер ступив до Івана:

— Що ви хочете цим сказати?

Двері прочинилися. З порога вибачливо-радісно всміхався Хаблак.

У щомісячнику "На допомогу редакторові" часто критикують районні газети за газетні штампи. Я досі його передплачую, уважно читаю поради, нотую слова, за які лають, і намагаюсь уже не вживати їх. Але, визнаю, не завжди це вдається. Деякі слова так пригвтались у мені за роки газетярської діяльності, що їх і за вуха не відтягнеш, образно кажучи. Тому зараз вибачаюсь, коли зустрінете тої половини забагато. В генії я не пнуся, як дехто, часу теж маю обмаль, а пишу вільної хвилини, бо пишеться, та й, повторюю, нема куди вечорами дітися — периферія, а футбольні баталії відгрімилі.

Це такий собі вступ до розділу. А тепер про серйозні справи. Хочу ще раз відмежуватись од Івана, аби й мене не звинуватили в його нетолерантності (слово яке!) до людей, особливо до тих, що й зараз посідають значні посади. Скажімо, товариш Гуляйвітер пішов по адміністративній лінії (тільки між нами — давно було б так, журналіст з нього нікудишненький, але т-с-с-с...) і тепер в області. Дзядзько теж в області, в секретаріаті "Колгоспної правди". Брати Молохви бухгалтерують в обласних організаціях. Отож більшість моїх героїв — люди помітні, і я підкреслюю, що в своїх замальовках дивлюся на всіх очима Івана Кириловича, а не власними.

Загатний з першої зустрічі вловлював одну, найпомітнішу рису в людському характері й відтоді вже не змінював своєї думки. Це й спричиняло деяку його необ'єктивність... Іванів світ майже не мав півтіні, все чітко розмежовувалось на чорне та біле. І хай він мені вибачить, але якось так виходило, що більшість людей в його очах були одягнуті далеко не в білі шати, скоріше навпаки. Загатний мав справжній талант відкривати в ближніх їхні дошкульні місця. Ще й грати на них, ніби на струнах. Згадайте, хоча б того ж Дзядзька.

Винен, що досі не розповів про Дзядзька детальніше. Смішний чолов'яга, не без дивацтва, як і кожен з нас. Наступного дня по своєму приїзді в Терехівку попросив мене вийти з ним у двір, під шовковицю:

— Побалакати треба, як з другом.

Голос серйозний, навіть трохи врочистий. Повторюю, двох діб не минуло, відколи познайомились, який там друг? Ну, всілися на лаві під шовковицею, почав він ділитися своїм горем. Яких тільки подробиць про своє сімейне життя не розказував! А все зводилось до одного:

— Не розуміє дружина моїх високих помислів...

Я червонів, бо тоді ще не знався на сімейнім житті, бурмотів якісь співчутливі дурниці й пишався в душі, що доросла людина так звіряє на мене. А за кілька днів дізнався: не лишилось у колективі працівника, на котрого б Віталька не сповірів, як на друга, своїх сімейних таємниць...

Що ж, накажете ненавидіти таку химерну людину? Тоді ми всі відцуралися б одне

одного, бо в кожного знайдеться якийсь грішок, коли прискіпливо шукати. Недовго й цивілізації розсипатись. Врешті, хіба не той же Сковорода, якого з таким апломбом цитує Іван Кирилович на своє виправдання, писав: "Помилки друзів ми повинні вміти виправляти або терпіти, якщо вони несерйозні"?

Переглянув останній розділок свій і подумав: кого ставлю перед світлі читацькі очі — бусурмана, вовкулаку, виродка? Такий уже темний, негативний вимальовується мій Загатний, аж не віриться, що подібна людина може існувати в нашій суспільстві. Визнаю, грішний: відколи пописую, став критичні статті в товстих журналах переглядати. Цікаво ж знати, за що літераторів лають, аби й собі не збитися на хибний шлях. Так ось, щодо відсотків позитивного й негативного в герої. Точно я й не усвідомив, скільки чого треба, — один за ту цифру стає, інший — за ту, третій пише й озирається, наче бухгалтер перед ревізією, а конкретної вказівки немає. Раніше легше літераторам писалось: якщо вже негативний тип — то негативний, позитивний — то позитивний. А зараз химерять, химерять і ніяк не домовляться. Звичайно, я розумію — у нас демократія, але ж совість майте, товариші писаки!

Пам'ятаю, років кілька тому дискусія про широкі й вузькі холоші набагато організованіше проходила, хоч пристрасті теж буйні палали. Але досить швидко зійшлися на золотій середині — 24 сантиметри, і вже не чути, щоб про штани сперечались. Ну, зроблю я, приміром, п'ятдесят на п'ятдесят відсотків, тобто половину героя в позитивні тони розмалюю, половину — в негативні, здається, це наймодніше зараз. А раптом завтра мода зміниться, повіє новий вітер? Правду мій дід казав: сокирою легше, ніж пером. І безпечніше, додам я. Важкенько житиметься мені серед літераторів з моєю закоханістю у сталість та порядок. Але кинувся у бійку — зуби не жалій, мудро радить народ. Хай теорією вчені критики займаються, а я ледве домучив заочно той остогидлий університет.

Були в Івана Кириловича й позитивні риси, і було їх чимало. Та лихо в тім, що виявлялись вони не так, як негативні. Воно й справді: не все те золото, що блищить. Найцінніше — його професійна майстерність. Що й казати, він журналіст. Не було таких у нашій районній ланці і не буде. Люди з такими талантами набагато вище Терехівки літають. Не пам'ятаю, щоб Іван Кирилович сидів над рукописом, — він лише диктував. Він міг за ранок продиктувати передову, нарис, фейлетон, а інформації лускав, наче горіхи. Іноді він диктував до тисячі рядків у день і випускав газету сам, маючи в поміч лише коректорів: той у відпустці, той на сесії, а редактор, як завжди, уповноважений. Врахуйте до того ж, що на село Загатний виїздив рідко. Йому вистачало кількох цифр, одної риси, одної біографічної деталі, аби написати цілу газетну епопею. Покладе на стола сірникову коробку і чеше, чеше нариса, аж друкарка не встигає за ним, та все до ладу, гарно — заслухаєшся. Тут тобі і конфлікт, і любов, і мрії — диявол у ньому сидів за цих хвилин, слово честі.

Весь рік газета на Загатному трималась—не перебільшую. І напише, і матеріали інших вичитає, і макет накреслить—деякі номери редактор підписував до друку, самі заголовки переглянувши. Далеко було Гуляйвітру до Загатного. Зовсім інша

конструкція. Борис Павлович посів редакторське крісло одразу після університету, бо редагував університеську багатотиражку. І взагалі активний товариш. Активність так і була з нього джерелом. Я радів: нарешті справжнього редактора дочекалися. Спершу ми з ним близько зішлись — я вчив Гуляйвітра мотоциклом кермувати і в добрі хвилини слухав його далекосяжні наміри зробити нашу районну газету найкращою в області. Мені це дуже імпонувало, всі ми замолоду шанобливі. Пам'ятаю, ще до Гуляйвітра, десь на другому тижні моєї трудової біографії, обласне радіо передало огляд районних газет. Там і наш листок згадувався з поганого боку. Мовляв, мало зважають на розвиток громадського тваринництва. Мене це так схвилювало, що я того ж дня написав до радіоредакції гнівного листа, де перерахував усі матеріали останніх місяців, присвячені тваринництву. А редакція передала мій бурхливий протест обкомівському інструктору, авторові статті. А той у Терехівку дзвонить. А редактор мене викликає. А я гарячкую, мовляв, явний наклеп, треба протестувати. Ну й гвалт був...

Так ось, місяців на два вистачило ентузіазму Бориса Павловича, а далі відчув, що в газетярській діяльності на "ура" не візьмеш, а треба брати щогодинно, щоденно, роками, і носа похнюпив. Бувало, тижневу планівку провести — по всьому району редактора шукають: дуже любив уповноваженим, штовхачем бути, шуму-гаму в колгоспі наробити. Якщо не уповноважений, то качок чи зайців полює. А коли до кролів, до мисливського пса дійшло — горенько наше, дивуємось, бувало, забачивши Гуляйвітра в редакції. І так уже звикли без редактора працювати, що й не уявляли, як воно з редактором.

Від цього усі потерпали — два мотоцикли в редакції, а одного з них дуже надійно осідлав Гуляйвітер, мало до туалету на ньому не їздив. Правда, гріх ремствувати, шмат району над річкою, то він часто, їдучи на риболовлю, завозив кореспондентів у села, а по дорозі назад підбирав. Примчить у редакційний двір, круто розвернеться навколо шовковиці, аж в очах пасажирів потьмаріє, забіжить до редакції, гасає по кімнатах з трьома карасиками, мов ошпарений, а ми всі дивуємося, розхвалюємо його рибальські здібності. Дитя нерозумне, хоч уже й під тридцять.

Але не його вина. Це спадкове. Я зрозумів, коли про гени в журналі вичитав. Заїдьте до обласного центру — анекдотів про Павла Павловича Гуляйвітра наслухаєтесь під саму зав'язку. А Павло Павлович — рідний батько Бориса Павловича. Багато людей присягалися мені, слово честі давали, що все це не вигадки, не анекдоти, а щира правда.

Якого тільки хліба не скуштував Павло Павлович на своїм довгім віку — майже у всіх обласних кріслах величався. Номенклатурна одиниця давньої випічки. Але собою не те що непоказний син. Навпаки, високий, повний, сива голова відкинута назад, довгі вуса, гучний голос. На всіх святах, що їх знімала в області республіканська кінохроніка, до кадру потрапляв. Колоритна постать.

Послухайте перший анекдот-бувальщину. Це з останніх його діянь,, коли завідував міським комунальним господарством. Будують мікрорайон. Перших мешканців

вселили. Але ж пустир — жодного деревця. Раптом комісія з Києва. Заметушились. Тут Павло Павлович і вирішує похизуватися перед київським начальством та й місцевому свою оперативність явити. За ніч усю дорогу до мікрорайону ялинками засадив, а в самім районі, навколо дитячих ясел, справжнісінькі парки зазеленіли. Комісія задоволена — турбота про людину на високому рівні, саме в моду це входило. Усе б зійшло з рук, якби по ситім обіді в новій їдальні якомусь членові комісії не прикортіло ялицею в зубах поколупати. Сіпнув — ялинка нахилилась, він за гілочку — ялинка із землі виштрихнулась. У членів комісії обличчя затіпались. Оточили бідну ялинку, а вона під корінь зрубана. Але Павло Павлович не розгубився. Набрив у жменю чорнозему:

— Ви зверніть увагу, яка, земелька. Золота. Чистісінькі селітри й аміаки. Та у нас дерево коріння не пускає, бо то марнування енергії, без коренів усяку живність смокче...

Здається, опісля жодних посад уже не займав, бо випадок наробив галасу у верхах. Зараз старий Гуляйвітер на пенсії. Виступає в школах, на підприємствах зі спогадами — інформації в обласній газеті були.

Хочете ще одну бувальщину? Полюбляю такі okazji. Але досить. Не про Павла Павловича ж мій роман. Анекдочу, як Борис Павлович. Почав во здоров'є, кінчив за упокій. Нема в мене зібраності, логічності. Писатиму про Загатного. Ні, вже ліпше про Гуляйвітра закінчу.

І в Бориса Павловича траплялися спалахи. На те були дві причини. Заходжувався Гуляйвітер, отримавши доброго прочухана від начальства. Що тоді діялося в редакції! Ми не працювали — реорганізовувались. Ідеї сипалися з Бориса Павловича, ніби горох з мішка. Він поспішав усе змінити, усе поліпшити, буцімто від того, в якій кімнаті чий стіл стояв, розумнішала наша газета. За таких моментів Іван Кирилович любив декламувати відому байку про оркестрантів, котрі "в музики не годилися". Гуляйвітра, звісно, неприхований скепсис бісив. А Загатний тільки того й домагався, і що за приємність людині ближнього свого злостити? Досі не розумію. Переполох тривав кілька днів, і потроху все влягалось, заспокоювалось. Ми вертали на обжиті місця, а Борис Павлович їхав рибалити. Єдиною пам'яткою гарячих днів лишалась несподівана ряснота на сторінках газети енергійних звернень, закликів та гасел, набраних жирним шрифтом і в розрядку.

Ще яскравіше вибухало, коли Бориса Гуляйвітра наздоганяло натхнення і він з мотоцикла пересідав на Пегаса. Траплялося це рідше, ніж шприц від начальства, зате ж незрівнянно світлішало в редакції. Починалося так. Негадано серед робочого дня в редакційний двір вкочувався на шаленій швидкості мотоцикл. Гуляйвітер на бігу стягував рукавиці, захисні окуляри, гукав стрічним колегам: "Привіт!" — і замикався на ключ у своєму кабінеті. За годину з друкарської машинки знімалися усі термінові матеріали, друкарка курсувала між редакторським кабінетом та своєю кімнатою і поспіхом цокотіла.

Під вечір млявий, вдоволений, щасливий Гуляйвітер з'являвся на люди. А для нас

тільки починалося. Дзвонили в села — скликали на завтра літературне об'єднання. Порпались у старих листах—шукали вірші, поеми, новели. Газета ставала літературним альманахом. Височезні підвали трьох останніх сторінок заповнювалися уривками з чергового роману чи повісті Бориса Гуляйвітра. Заголовки романів, повістей були гучні, красиві, багатозначні, закінчувалися трьома крапками і дуже подобались редакційним жінкам. Пам'ятаю три: "Я зірву для тебе едельвейс...", "Проліски цвітуть повесні..." і "Весняні приморозки..." Жодного разу Борис Павлович не повторився, не написав двох уривків з одного твору. Ідеї майбутніх епопей народжувались у нім з дивовижною швидкістю і напрочуд хутко забувались. Оповідань наш редактор не писав.

І перший конфлікт між Гуляйвітром та Іваном Кириловичем стався на творчій основі. Ще до приїзду Загатного стало традицією уривки з редакторських романів вивішувати на дошку кращих матеріалів. Самі тямите, не кожна районна газета може похвалитися такою рубрикою — уривок з роману чи повісті місцевого автора. На одній з планівок після чергового творчого приступу Дзядзько запропонував усі три підвали повісити на червону дошку і, як годиться, сплатити підвищений гонорар. Я сидів просто Івана Кириловича і помітив, як глибоко штирхає його кожне Дзядзькове слово. Але репліка Загатного була на диво спокійна:

— Названий товаришем Дзядзьком матеріал не є художньою прозою. До літератури йому так само далеко, як нашому листкові до справжньої газети. І яку б посаду не обіймав автор підвалів, що про них йдеться, ми зобов'язані сказати йому святу правду. Я пропоную цей матеріал вивісити на дошку браку.

Ми всі заніміли. Жінки п'ринишкли, чекаючи на бурю. Чоловіки діставали цигарки й задивлялись у вікна, аби не стрічатися поглядами, Гуляйвітер, блідий від природи, зовсім побілів. Пробачте за штаповане порівняння, але він побілів, як стіна: сидів на тлі неї. Одначе витримку неабияку мав. Не захищався, буцімто не про нього. Тільки в холодних очах стрибали мстиві вогники. Нікому з підлеглих не прощав він найменшої образи. І зараз, певно, мріяв про слушний випадок, який рано чи пізно трапиться. Але як тепер захиститися від дошкульних Іванових жал? У душі ми всі знали, що редакторські уривки навіть за погані замальовки не зійдуть. А мова — суцільні штампи, ніби людина піввіку промови завідувачому обласним комунальним господарством писала. Думаю, що тут теж спадкове, наукою досі не розкопане. Врешті, ми ще так мало знаємо про гени.

— Ставимо на голосування, — з підкресленою офіційністю мовив Гуляйвітер. — Є дві пропозиції. Хто за те, щоб уривок з роману Бориса Полтавського (його літературний псевдонім) "Проліски цвітуть повесні..." вивісити на дошку кращих матеріалів і відзначити підвищеним гонораром, прошу підвести руки.

Всі звели руки, окрім Івана Кириловича та Гуляйвітра. Можливо, моя позиція в згаданій історії не зовсім принципова, але мені ще зарано були принциповість свою виявляти — півтори п'ятниці у редакції, освіти немає, ледве на другий університетський курс переліз. За інших не розписуюсь. Але таки треба розуміти людей: у кожного сім'я, садиба, роботу в Терехівці майже неможливо знайти, куди дінешся? І питання, врешті

ж, зовсім не принципове, хай людина втішиться, хіба не однаково людству, де та халтура висітиме?

— Хто за те, щоб вивісити згаданий твір на дошку браку, прошу голосувати

Повільно, стомлено підняв руку Загатний. Відчувалося, що після першого голосування йому справді усе збайдужіло. Порожніми очима дивився він у вікно, і відтоді на усіх планівках це стало його улюбленою позою — механічно креслити макет, записувати пропозиції і тоскно позирати у вікно, ніби все, що робиться тут, його не стосується. У моєму альбомі є фотографія нашого колективу. Ми стоїмо на редакційному ґанку, очі всіх — в об'єктив, як серед людей ведеться. Тільки Іван Кирилович дивиться вбік, одвернувшись від колективу. І погляд холодний, гордий.

Ну, підняв руку Загатний, а слідом — хто б ви думали? — сам Борис Павлович голосує проти власного творіння. Ми й роти пороззявляли. А він:

— Хто утримався? Ніхто. Я вважаю, що уривок можна поліпшити. Лев Миколайович по дванадцять разів не лінувався переписувати, а що вже нам, грішним. Але скоряюсь перед волею більшості. Отже, постановили: уривок повісити на дошку кращих матеріалів і сплатити підвищений гонорар...

Розщедривсь я на авторські слова, довго моя імпровізована сцена порожня. Але закінчу вже розповідь про позитивні риси Івана Кириловича.

Пам'ятаю сонячний першоквітневий день. Як завжди, Загатний з'являється точно о дев'ятій, секунда в секунду. В руці пакуночок. На планівку збираються працівники редакції й друкарні — час від часу у нас практикувались спільні балаканини. Планівка призначена на десяту годину, а за три хвилини до десятої урочисто підводиться Іван Кирилович:

— Дозвольте привітати наших жінок з весною. Не куплені, власноруч назбирані...

І кожній підносить по два прозоро-ніжних пролісочки. В кімнаті запахло весною. Між нас тільки Іван Кирилович був здатний на такий ексцентричний вчинок. Чоловіки опісля навіть кпили — за десятком пролісків Загатний весь вихідний пролазив по навколишніх гаях. А жінкам дуже до серця припало Іванове вітання. Кілька днів — до чергової сутички з секретарем — вони були ним зачаровані.

Чомусь пригадалося слово "обожнював". Я хотів написати: "Загатний обожнював природу". Але це було б не зовсім точно. Ліпше так: "Загатний олюднював природу". Він віддавав їй усю ніжність та доброту, які так скупко витрачав на людей. Він поклонявся кожній билиночці, кожній живій істоті. Він бачив таємницю там, де ми її відвикли бачити. Весь вибухав, помітивши, що людина знічев'я обсмикує листя. Здається, дозволь йому четвертувати винуватця, той за хвилину лежатиме на пласі. Комарів, наприклад, ніколи не бив, а легенько здмухував. Джмелів, що залітали до кімнати, ловив у жмені і виносив надвір. Дивно, але вони чомусь ніколи його не жалили. Якось я наважився запитати:

— Іване Кириловичу, часом мені здається, що тварин та рослин ви жалієте більше, аніж людей...

— Він знітився й довго мовчав. Я вже шкодував, що бовкнув це дурне припущення.

Але згодом Загатний невесело посміхнувся:

198

— Тварини й рослини не винні, бо нездатні аналізувати самих себе. Зовсім ніби діти. А людина добре знає, що робить...

Більше ми. про це не розмовляли.

Зовсім наче в поганих п'єсах: ефектна поява героя, нічна сцена... Радіючи з нової жертви, Загатний посміхнувся назустріч Андрію Сидоровичу, що звично ніяковів:

— Ну, як вдома, товаришу Хаблак?..

Той радісно з усіма поручкався, звисив наперед руки з паперовим жмутком і так стояв, ніби голяка перед медичною комісією, — високий, глистуватий, з довгим носом і маленькими, запалими очима. Усміхався ввічливо, трошки на догоду Загатному, але щиріше та добріше від нього.

— Гаразд усе, тільки от нещастя — братові хлопчаки рукописом мого роману обклеїли хату, до сліз шкода.

— Свята наївність, — озирнувся Іван на Гуляйвітра та Дзядзька.— Звісно, українська література в жалобі...

— Що? — не зрозумів Хаблак, напружено думаючи про своє.

— Українське письменство, кажу, одягло траурні шати.

— А... — промимрив Андрій Сидорович, зрозумівши нарешті, що з нього жартують, і винувато, зиркнув на Загатного, ніби вибачався за його ж злий жарт. (Даруйте, що перериваю сцену, але за таких ситуацій я майже ненавидів Хаблака. Від його ласкавого всепрощення мене нудило. Та плюнь йому в обличчя, плюнь і йди геть, до учнівських зошитів у клітинку, до тихих сімейних вечорів...) — Та я нарисочка приніс, вибачайте, що пізно, але поки з дороги вговтались...— Це вже до Гуляйвітра.

— Якого нариса? — стрельнув Борис Павлович бровами.

— Про ланкову ж, з Піщаного.

— Хіба ми планували? — кинув у повітря, аби не звертатись до Загатного. Але відповіді не одержав.— Та це вже ми завтра подивимось, здайте секретареві. Тут запитання буде до вас, товаришу Хаблак, як до визнаного спеціаліста.— (Ну й типичне — Загатного ненавидить, а щодо бідолахи Андрія Сидоровича — під секретареву дудку скаче. Перепрошую...)

— Слухаю, — Хаблак опустився на стілець, зробивши уважне й серйозне обличчя. Як хотілося йому стати редакторові в пригоді! Нарис муляв руки, і неприємно щеміло в грудях: завжди він турбує людей недоречно, люди стомились, саме їм до Хаблакового нариса, а він примчав, мов дурний...

— Ви бачили мого Джульбарса?

— Звичайно.

— Тут виникає принципова суперечка. Дехто, не називатимемо прізвищ, не визнає його високої породистості. Будьте останньою інстанцією.

Андрій Сидорович розгублювався завжди, коли від нього вимагали негайного рішення. Спершу він мусив добре поміркувати. Ще ці рубані, настирливі фрази

редактора — голова наморочиться. Хаблак недовірливо провів очима по напружених обличчях присутніх — може, знову колючий жарт Івана Кириловича? Звісно, його талантові тісно в районних масштабах, тому й жартує.

— Я з мисливськими мало справ мав. Але в мене є відповідна література. Ще з війська. Я вранці обов'язково перегляну, в пам'яті поновлю. У війську я два роки порався біля вівчарок і так звик до них, а вони до мене, що командири мене хотіли залишити при частині, та я на вчителя зібрався йти...

Головне, він відчував, що плете дурниці, але говорив і говорив, ніби найнявся смішити їх, — редактор чекає від нього інших слів, а боляче знати, що не виправдав чийхось сподівань. Доки лилися слова, усе ніби в невагомості зависало, й було затишно. Смоктали сигарети та дивилися на Хаблака: Іван Кирилович байдуже й буцімто крізь нього, Борис Павлович — розчаровано

Дзядзько, як завжди, з великою приязню всміхався до всіх.

Неждано Іван Кирилович підвівся й поспішив до секретарської кімнати — буденність стомила, хотілося великого та істинного. На чому він спинився? Самотня людина в порожніх кімнатах районної установи, глибокий відчай геніального одинака, що відчувається межи посередностей наче в пустелі, і раптом, як спалах, вчорашні слова Гужви: "Іване Кириловичу (придумати інше ймення та— по батькові), Іване Кириловичу, а в раймазі новенька з'явилася. Така гарненька, чепуруха. Довга коса і очі широкі-широкі, трошки здивовані". Це прекрасно, коли людина не стомилась дивуватися світові. трошки здивовані — це чудесно, у цій Терехівці всі давно розучилися дивуватися, сюди так рідко приїздить нова людина, особливо дівчина, дівчина, з якою можна перекинутись живим словом, дівчина, якій можна відкрити свою душу, і вона тебе зрозуміє, скоріше — відчує, а відчути, можливо, часом важче, ніж зрозуміти, на це мало хто здатний, справді, прекрасно, що вона вміє глибоко й тонко відчувати, він давно мріяв про таку дівчину, все своє життя мріяв, до того ж він любить дівчат з довгими косами і великими очима, часом не знаєш, що доля пошле тобі за хвилину, хоч у нього було навіть якесь передчуття, підсвідоме, звичайно; коли Гужва мимохідь сказав про новеньку з раймагу, на нього, Загатного, як жаром сипнуло, це щось глибоко духовне, але ближче до сюжету новели, не відволікатися, врешті він же не пише автобіографію, хоч кожен терехівець мусить відчути себе в цьому узагальненому болоті; отже, цей одинак (часом навіть ця прохідна кімната, його кабінет, стає затишною. Ноїв ковчег в океані дріб'язковостей, ще б коректорів виселити, — йому остогидло бачити просто себе цю розповнілу кралу, зосередитись, зосередитись), отже, цей одинак, у якому живе болісна потреба бачити якісь нові обличчя, дихнути свіжим повітрям людського єднання і взаєморозуміння, а в Терехівці (телефонний дзвінок, обов'язково, коли зосередишся, дзвонить — вона, інтуїція, в кімнаті парко, Уля помітить, що в нього змінився голос, завтра знатиме вся Терехівка: вони балакали по телефону, їй-бо, майже опівночі, вони умовлялись про зустріч, — ага, вона ж чергувала у райвиконкомі, всю ніч, здогадуєтесь? А його голос одразу змінився, соловейком, їй-бо...).

— Уля, візьміть трубку.

— А-а-лло, редакція слухає, трудова вахта, Людочко, може, й до ранку вистачить, хіба нам звикати, весело, та ні, десь за годину, а ти хіба їздила, невже, та в нас лише сатин, мені б щось осіннє, тут зіпсують...

Чи не подався додому, обминувши райвиконком, — цікавиться. Вона сподівається, що я не прийду: злякаюсь або передумаю. Говорити мужньо й твердо. Великі почуття вимагають великих слів. Тільки б не здрібніти серед навколишньої дрібноти. До всього — Хаблака принесло. Це okazія, після якої не знаєш, сміятися чи плакати з жалю до людства, адже Хаблак, виявляється, теж людина, тут мимоволі знак рівності, Хаблак — людина, силогізм, убоztво внутрішнє, убоztво зовнішнє. Я навіть жаліти його не можу. Чому я зобов'язаний його жаліти? Можна жаліти людей, котрі бажають менше, аніж здатні мати. А Хаблак пише романи, теж прагне безсмертя, гумор: маси і безсмертя, — а може, трагічно?

...в Терехівці, де ті ж самі люди, здається, живуть од сотворіння світу, і обличчя стереотипні, обличчя посередностей, обличчя з мертвими, порожніми очима, обличчя, як заголовки в районній газеті, обличчя, як некрологи чи телепрограми, обличчя, як вітрини терехівських крамниць, порожні й засиджені мухами, обличчя, як районні парки й гіпсові постаті в районних парках, обличчя, як меню чайних і ресторанів, обличчя, як назви вулиць та майданів, обличчя, що різняться лише порядковими номерами. Серед цих штапованих на конвейєрі облич кожні живі очі здадуться казкою, легендою, підкреслити це в новелі, основна трагедія Терехівки — відсутність індивідуальностей, сформулювати це інакше; відтепер усі думки одинака навколо нової дівчини, що з'явилася в раймазі, певно, продавщиця, а може, на практиці. Гужва так і не сказав, Загатному ніяково було допитуватися, аби не подумали, що він цікавиться дівчатами, хоч у новелі, звісно, Загатний ні до чого, в новелі є герой, індивідуальність, вищий од загалу на десять голів і тому самотній, самотній, як повелитель, повелитель завжди самотній; він виходить з редакції і ступає по гарячій бруківці центральної вулиці, п'яніючи од передчуття ЛЮДИНИ. Але він не поспішає заходити в раймаг, він відстрочує радість, живе самою думкою про дівчину, що вміє дивуватися, він уявляє її, і цього поки що досить, він уявляє не лише її — він уявляє їхню зустріч, зустріч закоханих від народження, щось містичне ("Я тебе знаю", — скаже він. "І я тебе знаю", — скаже вона, і обоє зовсім не здивуються, це єдине, з чого вони не дивуватимуться, бо так мусило бути), а потім довге спільне життя, що завершиться далекими, як обрій, словами: і померли вони в один день. Хвилинами йому навіть плакати хотілося од передчуття щастя, його полишила звична стриманість, він розмахував руками і всміхався сам до себе, але це не заважало бачити Терехівку такою, яка вона є насправді: сухим, задушним болотом, ямою з купинами приземкуватих будинків, дахи яких діставали йому лише до колін, він прошкував терехівським майданом, як Гуллівер у країні ліліпутів; немилосердно пряжило сонце, розжарене небо лягало на плечі і давило, давило, він побачив ларьок, де продавали ситро місцевого терехівського виробництва, і згадав, що вмирав від спраги, він сунув у віконце гроші, йому подали

пляшку, закорковану чорним гумовим чіпком, пляшка була липка, а ситро тепле, занадто підсолоджене й теж відгонило гниллю, його занудило від одного ковтка, ледве спромігся сунути пляшку у віконце і виплюнути, але присмак теплої гнилої води і якихось металевих солодошів, ніби ситро настоювали на металевому брухті, лишився. Він поплуганився в парк, — раймаг працює до семи, він піде о пів на сьому, — обминув гіпсові постаті з патетично задертими руками, забився в гущавину, до заболоченої річечки, тут було прохолодніше, і знову думав про свою дівчину. Він уже називав її своєю, він її любив, майже любив, йому було легко й спокійно, бо вона живе, існує десь зовсім поруч, за якихось двісті метрів...

Відчуття, що він не сам у своєму добровільному засланні, що їх уже двоє в натовпі, додає йому сили, йому хочеться побути в людському стовповиську, на очах загалу, аби ще раз виявити себе (заналізувати це детальніше, не забути: доки він сидить над річкою, думає про неї, в парку починаються звичні недільні "міроприємства" для трудящих, культурні розваги, і до нього весь час долинають вибухи сміху, вигуки, описати гучні, дешеві пристрасті натовпу і всі подальші вчинки його на тлі цього кагалу, на тлі вируючого натовпу; і ще: він не поспішає до раймагу, боячись розчарування, десь глибоко в душі його живе страх перед розчаруванням, але це теж радше підсвідома), він підводиться і йде на гомін, ще тільки п'ять годин, можна подратувати цих посередностей з їхніми дикунськими грищами, тепер він зовсім не пасує перед ними, в нього є вона; він бачить галявину, повнісіньку терехівців, між двох дерев нап'ято вірьовку, з вірьовки звисають на довгих нитках призи, загорнуті в папір, а терехівці по черзі випробовують талан, наближаючись із зав'язаними хусткою очима і ножицями в руках до вірьовки, ножиці клацають марно за кілька метрів од ниток, посередності навіть у тій банальній лотереї ниці, буцімто дуже складно ступити по прямій вісім кроків і зрізати весь дріб'язок підряд, цікаво б, як реагував натовп, маса, яку одурив одинак, індивідуальність, маса, від якої забрано втіху й надію, маса, залишена ні з чим, варто продемонструвати, вони божеволітимуть, вони конатимуть од жалю за виграшами, які дісталися не їм, тоді він посміхнеться і кине ці бляшанки, ці одеколони, ці гребінці, люстерка їм під ноги, він доведе...

Іван підхопився, шарпонує двері:

— Пропоную сеанс на трьох дошках! Згода?

— Одну програєте — усім пиво, — це Дзядзько.

— На американку! — Гуляйвітер.

— Приймаю будь-які умови.— Зараз йому усе байдуже, тільки б грати, тільки б відчутти силу свого розуму, інтелекту, свою перевагу над посередностями. Жадібно вхопився за шахівницю.

— Мені б додому вже, — несміливо озвався Андрій Сидорович, знову почувачись винним. — І я лише переставлятиму...

— Що то за журналіст, котрий не грає в шахи, — обірвав Хаблака Іван Кирилович, загороджуючи собою двері. — Вас засміють у першій-ліпшій редакції. Великі газетярі спершу вчилися у шахи, а вже потім бралися за перо...

Загатний спітнів од думки, що Хаблак може не послухати, піти з редакції, і все розвалиться, і він знову лишиться наодинці зі своєю новелою, так нікому нічого й не довівши.

— Підтримайте колектив, товаришу Хаблак, відмежовуватись неетично, — авторитетно проказав Гуляйвітер. У його пристрасній мисливській натурі теж починало бродити.

Хаблак опустився на стілець.

— Попереджаю, граю тільки білими.— Іван Кирилович вимкнув приймач: хай буде урочиста тиша.— Зирніть на годинники — за десять хвилин усе скінчиться.

Гуляйвітер зосереджено спохмурнів. Тепер нарешті він не повторить своїх минулих помилок і не програє цьому самовпевненому нахабі. Дзядзько меланхолійно вирівнював стрій шахових фігур. На Хаблакове обличчя лягла тінь відповідальності — він і до гри ставився, як до завдання редактора. Іван різко крутнувся, підстрибнув, вгвинтився в повітря, сягнувши рукою лампочки. По стінах залопотіли перисті крила. Так він здавна виявляв радість буття, коли сила й надія переповнювали душу. Дарма що сьогодні уже нічого не напише. Проте завтрашній день стане його великим днем. Досі була сама гра в літературу. Справжня творчість лише починається!

— Прошу хід! — войовничо кинув центрального пішака назустріч мовчазним шерегам чорних. Дзядзько та Гуляйвітер одразу відповіли. Хаблак обліг грудьми край столу, замислився.

— Великі шахісти найдовше думають над першим ходом, — зимно розсміявся Іван. Хаблак не ворухнувся, буцімто й не чув тих слів. На перших двох дошках уже кривавилась битва, а він усе ще готував рокіровку. "Дивно, навіть у дрібницях, навіть у шаховій грі виявляється посередність, полохлива, ница посередність", — думав Іван, жертвуючи офіцера за пішака і позбаївляючи чорних рокіровки:

— Шах!

Одну руку Загатний тримав у кишені, другою, вхопивши фігуру, креслив над дошками плавні кола — милувався. Зробивши ходи, легко ступав уздовж столів, бавився сірниковою коробкою, гортав газетну підшивку. Пошкодував, що не має під руками книги, — хай би Гуляйвітер казився, а Дзядзько з Хаблаком дивувались блискавичності його думок. Він любить шахи. У ремісничім, а пізніше у війську це був єдиний спосіб самовираження наперекір натовпу та всіляким статутам.

— Шах! — у партії з Хаблаком Іван знову пожертвував коня, тільки б оголити чорного короля, відкрити шлях для наступу, ламати, чикрижити, батувати, кришити...

— Шах!

Партії з Дзядзьком та Гуляйвітром щасливо наближались до кінця. Чорні видихалися. Першим підняв руки Дзядзько. Гуляйвітер ще метушився, але то були останні конвульсії. Нарешті й він злісно буркнув: "Здавсь!" — та побіг до свого кабінету. Хаблак одвів короля за спину пішаків — відтепер Загатний не мав чим шахувати. Він почав поспіхом розгортати лівий фланг. Хаблак знову замислився, обійнявши долонями вузьку, клинцювату голову.

— Ніби маєток програєте, — нервово кинув Загатний.— Все одно партія програна вами ще після третього ходу. Великі шахісти таких партій не дограють, вони вчасно здаються...

І підморгнув Дзядзькові, мовляв, психічна атака на ворога. Взагалі Іван багато говорив, говорив без угаву, безсило спостерігаючи, як чорні обережно, але нестримно зтягують тугий вузол на хисткій позиції білих. Тепер Загатний майже ненавидів худі, ревматичні руки Хаблака і, коли вони повисали над дошкою, аби пересунути вперед ще одну фігуру, одвертався.

— Та-а-ак, Кириловичу...— з колючим співчуттям протягнув Гуляйвітер, що вже відтанув після невдалої партії й повернувся до кімнати. На смерть усе вороння злітається. Білі тицалися з кутка в куток, але чорний король був надійно схований. Білі панікували. А Хаблакові нерви міцніші, ніж йому здавалося. В його, Івановій, грі завжди є елемент ризику польоту, характерного для творчих натур. Він пожертвував дві фігури, аби одним ударом розколошкати (о солодке відчуття інтелектуальної переваги, але удару не сталося, тепер ця посередність дочавить його, через два ходи — мат білим, хоча б не вподоблятися жертві, що безтямно вислизує з-під ножа та все одно потрапляє на жертovníк, не смикатись, в тім є щось принизливе. Іван змахнув шахові фігури:

— Здався. Випадковість.

— Звичайно, — поспіхом згодився Хаблак. — Я... Загатний буцнув ногою двері. "Ви по пиво?" — спитав Дзядзько. Жадібно вдихнув густу свіжість повітря. Зараз дадуть зверстаний розворот. Чо-о-рт... Він програв так ганебно лише один раз — у війську. Довелося лягти на підлогу, проповзти під ліжками через усю казарму і повернутися назад. Ліжка були низькі, він пригинав голову до самої підлоги, дихаючи пилюкою, а вони гомінко, радісно стежили за ним з проходів, вони підстьобували глузливіми словами... найдовша дорога його життя... Йому і тоді, як тепер, хотілося вмерти...

Я зважився відступити на один крок від документальної точності й зараз картаю себе. Мовлю про останній спогад Загатного — з військового життя. Щодо самого епізоду сумнівів немає. Років п'ять тому його повідав мені студент юридичного факультету, що деякий час служив в одній частині з Іваном.

Але я не певен, чи згадалася Загатному ця сумна сторінка його життя, коли він програв Хаблакові шахову партію і вибіг на ґанок. Хоч міркував я логічно. Досі Іван знав у своєму житті три жорстокі поразки. Одна з них — на шахівниці. Найчастіше після нової поразки згадується попередня. Хіба не так? Ми любимо себе жаліти. Вже потім втішаємося колишніми перемогами. Цілком можливо, що Івану Кириловичу пригадалася сцена в казармі. Якщо не помиляюсь, попередній розділ фальшивий, бо не відповідає дійсності. А зараз стільки пишуть про міцний зв'язок літератури з життям, що соромно припуститися такої неточності.

Спробую ширше подати випадок у війську, скориставшись розповіддю юриста. В Івановім підрозділі служив гонористий хлопчина, за національністю вірменин. Мав розряд з шахів і мав себе ледь не за чемпіона Збройних Сил. Уявляю, як це дратувало Загатного, — уже тоді він хворобливо реагував на кожен спробу ближнього випнутися з

"сірої маси посередностей" (слова Івана Кириловича). Він пропонує вірменинові поєдинок з трьох партій. Зрозуміло, південний темперамент — по руках. І ще одна Іванова ініціатива: слабший повзе через усю казарму попід ліжками і в такий же спосіб вертає назад. Врахуйте природний гонор хлопчини — і відчуєте езуїтську дошкульність пропозиції.

На турнір зібралася вся рота. Загатний програв дві перші партії. Третьої грати не стали. Бідний Іван Кирилович опустився на коліна й поповз крізь колючі дотепи солдатів, що раділи з несподіваної розваги. Ще юрист казав про довжелезний коридор, що ним Загатний після езекуції подався з казарми. Чомусь йому запам'ятався цей коридор і самотня Іванова постать. А солдати реготали навздогінці. Ясна річ, і я б сміявся: сплести для ближнього тенета — і самому в них втрапити...

У своїх вечірніх сповідях Загатний не згадував армійських років. У Людмилиному щоденнику занотовано од-ну-однісіньку фразу з його уст: "Тільки одягнувши солдатську форму, я зрозумів, як легко і страшно загубитись у масі..." Отже, опинившись серед тисяч таких, як він сам, Іван пізнав усю марноту зовнішнього самовираження. Так я собі міркую. Якщо людину вирізняє з натовпу лише її одяг, вона щохвилини може втратити свою перевагу. Певно, є інші цінності, постійніші, істинніші? Такою може бути лише духовність, її не відберуть у людини жодні життєві незгоди. Можливо, в цьому джерело сталої духовної спраги Івана Кириловича? Знаю тільки, що в армії він почав серйозно думати про навчання і скінчив вечорами середню школу.

Учора приймали гостей. Мотоцикл обмивали. Я сторгував у Молохви-старшого, який в редакції бухгалтерував, а потім до міста перебрався. Машина старенька, зате дешево дісталася мені. Років з п'ять побігає, а там видко буде, може, слідом за Молохвою на "Запорожця" стягнуся. Отже, маю тепер власний виїзд, шкода тільки — до зими йдеться, але ж колись повесніє. Поки що законсервую, не любитель я взимку на мотоциклі гасати. Радикуліт схопити — раз плюнути.

Ну, випили, телевізор подивились. А потім я сімейну хроніку показав — доньку від двох місяців любительською кінокамерою знімаю. Розумію, не вельми гуманно пригощати гостей сімейними кінохроніками, як і сімейними альбомами. Але хай вибачать — за таких випробувань я сам терпеливо гортаю сторінки з господарем на пляжі, господарем на весіллі, господарем на демонстрації... Коли це на радість людям, чому не потерпіти?

Ось наше маля на екрані в два місяці, в три, в чотири, в рік і аж донині. Галина моя цвіте, в мене самого груди від гордошів розпирає. Що не кажіть, а діти — це найважливіша творчість наша. Ні в роман, ні в симфонію стільки себе не вкладає людина, скільки у власну дитину. Диваки, вбивають себе над рукописом, фарбами, продають душу дияволу за какофонію звуків (читав я нещодавно один романчик), пнуться до безсмертя, як голодна дитина до материних цицьок, а воно, безсмертя, поруч і так легко дається. Матінка-природа сама подбала та зрівняла усіх: малих і великих, геніїв і посередностей, вождів і масу — всі смертні, всі безсмертні, і всі творять. Іноді озирнешся, замислишся — і подивуєшся глибокій мудрості

навколишнього світу.

Екранізована доця наша сподобалася гостям. А ще голосок її мало не від народження на магнітофоні записував. Тепер змонтував синхронно з фільмом — дуже гарно вийшло. Після сеансу допили, що лишилось, і я провів гостей з двору. Сіверець бешкетував, по шибах крупа шаруділа — провісник снігу. Така пізньоосіння незатишність, аж на душі зимно. Чомусь уявляєш себе самотнім у безкрайому полі. Я зачинив хвіртку на гак, перевірів замок на сараї, примкнув сінешні двері, повернувся до вітальні. Теща вимкнула світло на кухні, спала. Галина стелилась у спальні, погойдуючи доньчине ліжко: гості розбудили, коли прощались. Я погасив верхнє світло, ввімкнув настільну лампу. Приємні сутінки сповили вітальню, зріднивши мене з теплим колом на письмовому столі. Люблю затишок. І маю смак до того. Прилаштував був лампи денного світла у вітальні, за тиждень зняв — холодно, буцімто протяги по-кімнаті, Галина іноді аж розсердиться: гроші, каже, марнуєш. А що ж їх, у рукав складати? Я не з тих людей, Що тішать себе ощадними книжками або заради сторонніх очей зовнішній блиск наводять, а самі нові дірки в пасках проколюють. Не ми для світу, а світ для нас. Я й попоїсти смачно люблю, нащо душею кривити. Добре, що обоє на грошах. З базару майже нічого, все своє — і молоко, і городина, і свіжина щоосені в сараї порохкує. Така вже специфіка нашого життя, зависли між селом та містом.

Але скінчу про затишок. Чомусь я глибше, ніж інші, відчуваю холодну безмежність світу, перепрошую за "мудрі" слова, це із статті якогось молодого інтелектуала, вчора вичитав. Точніше — полохаюсь широкого простору. Мене від ранніх літ вабило тепло, спокій, надійно-захищені стінами кутки. Звідси, мабуть, і бажання затишку. Хочете почути найулюбленішу казку мого дитинства? Я її напам'ять знаю. Але перекажу коротко.

Втекли від жорстокого господаря віл, корова, баран. та півень. Літо паслися в лісі, а похолодало—хатину збудували. Тепер уявіть: засніжений ліс, віхола, дерева стогнуть, вовки в кучугурах тонуть, а серед того холоду, голоду, самотності з димаря в'ється затишний димок, Потріскують дрова в печі, шкварчить сковорода — корова млинці пече, віл мак тре в макітрі, баран картоплю чистить, а півень сидить на жердині, кукурікає, розважає. І по всій хатині — червоний відблиск теплого, смачного полум'я... Ідилія.

Бачу тріумфуючі лиця борзописців, чую гавкіт в мурованих лісах цивілізації. Кусі, кусі, міщанин заявився, лови його, хапай! Хіба я тікаю? Чи ховаюсь? Так, міщанин я. А хто ви? Та буде завтра вигідніше хвалити й прославляти мене, терехівського обивателя, ви кожен мій ніготь словом барвистим вилижите! А ви, правдолюбці, оборонці щастя людського? Низенько вклоняюсь. Океани людської крові не ситили б землю, а живили людські тіла, коли б ви більше про себе дбали, аніж про людство. Як геніально просто: кожен дбає про себе — і всі щасливі. Скажете — нереально? Але ж я ось, перед вами, — щасливий! Щасливий, чуєте, і жодного іншого щастя не потребую!

Я давно замислююсь над своєю життєвою позицією і все шукаю образу, що її б узагальнив. Якось влітку побачив на мості зграйку дітлахів. Вони жбурляли у воду

крихти хліба. Зацікавився, підійшов ближче. Сонце нагріло дерев'яну основу мосту, і вода в затишку вирувала од мальків. Голодні клубки кидались на кожну крихту хліба, відштовхували один одного, сплітались у чорний вихор, здіймали піщану бурю на дні, одне слово—пристрасті, пристрасті, пристрасті.

І раптом над тією колотнечею, над тією боротьбою за існування з'явилася крихітна халабудка слимака. Іскристі хвильки бавно погойдували халабудку, а він собі лежав у колисці, випроставши назустріч сонячному теплу крихітні ріжки, і, здавалося, мудро та ласкаво "всміхався світові: ні зла, ні спраги, ні пози. І погойдався собі на хвилях далі, певно, сам не відаючи куди. Але хіба ми, люди, знаємо, до якого берега нас несе? Декому здасться симптоматичним (і ми освічені!) порівняння зі слимаком, його, бідного, борзописці вже давно в обивателі записали. Хай собі.

А може, я вас навмисне дратую?.. Під настрій...

Хаблак залишив редакцію у дуже кепському настрої. Навіть прохання Гуляйвітра заступити на місяць завідувача відділу, що пішов у відпустку, глибоко не сколихнуло його. Хоч за іншої часини така довіра зігріла б пригнічене невдачами на журналістській ниві серце Андрія Сидоровича. І треба ж було йому виграти цю партію! Ніяк життя не навчить. Інший програв би — і квит, бувайте здорові. Інший би навіть не сів грати, коли вдома дружина з дитиною. А йому, бачите, ніяково відмовитись. Тепер людині зіпсував настрій, та й сам не в собі, буцімто чимось завинив Івану Кириловичу.

І найприкріше—випадок з редакторовим песиком. "Ви бачили мого Джульбарсика?" — запитав редактор. Він відповів: "Так" чи "Звичайно", вже не пам'ятає. "Тут пішло на принцип. Декотрі не визнають його породистості. Будьте суддею".— "Звичайно, породистий, чистісінький російський", — мав би відповісти він. Або: "Чистісінький англо-російський". Яка різниця, вони все одно в цьому не тямлять. Мусив би, якщо хочете вжитися з редактором. І не мучитись уночі дурними проблемами. Ніхто б навіть уваги не звернув. А він наплів нісенітниць, зібрався роздивлятися пса, хоч бачить його щодня й певен: песик хіба в третім коліні має "голубу кров". Хитренький терехівець поглумився з легковірного, запального Гуляйвітра, збувши за сто карбованців плід своєї висловухої вуличної суки. Але слід було заспокоїти людину, хай тішиться, хай почувається вдоволеним та щасливим. Не вертати ж цуцика назад.

Уся Терехівка засміє Гуляйвітра. А взагалі справа вишкварки не варта. Даремно він бідкався. Вранці скаже при свідках: "Переглянув посібник, товаришу редактор, і впевнився, що песик доброї породи, англо-російський гончак". На його місці так учинила б кожна розумна людина.

Замкнув сінці, обережно підняв клямку хатніх дверей. У кімнаті не світилося, тільки на долівці тінь вікна од вуличного ліхтаря.

— Спить? — прошепотів Хаблак.

— Ага, щойно зацицькала. Конозилась. Парко в хаті.

— Ти лампи не взяла в бабці? Тут світло тільки до дванадцятої, нічничок тре...

Вернувся в сінці, узяв з лави гасову лампу. Дверей не зачиняв, хай трохи вистудить. Уже в ліжку промовив до Марти якомога байдужіше:

— Редактор каже: "Ви спеціаліст, розберіться, мій песик породистий?" А він у нього од вуличної, голова райспоживспілки продав. З песиком ближче познайомлюсь, кажу, та до книг зазирну. Треба буде завтра щось сказати, хай втішається.

— Знайшов, над чим думати, — стомлено позіхнула Марта ("Хай хоч сьогодні поспить, я вставатиму до дитини", — поклав Андрій Сидорович). — Хоче породистого, хай буде такий, тобі шкода, чи що. Про квартиру йому не нагадував?

— Незручно. Тільки через поріг — і відразу про квартиру. Завтра. Не турбуйся, все буде гаразд, він твердо обіцяв. Спи...

Але самому не спалося, хоч і заплющував очі та дихав рівніше — для Марти.

— Трум-тум-тум, трум-тум-тум, — Дзядзькові губи заграли туш. І це було так схоже та вчасно, що навіть Івана не розгнівило його мавпування. Загатний полюбляв ці останні опівнічні хвилини редакційної колотнечі. У них було щось зворушливо-урочисте, і вони обіцяли завтрашній день, вільніший та зосередженіший. Друкар Шульга ніс на випростаних руках перший відбиток номера. Навіть його хворобливе, землисте обличчя світлішало від розуміння хвилини. У кімнатах свіжо запахло фарбами. Коректори заплющували очі та відходили вбік, демонструючи свою втому.

— Хто "свіжа голова"? — суворо запитав Іван.

— Товариш Дзядзько, — відповів сам Віталій. Загатний схилювся над вогкуватою газетою. Це був його витвір, ним вишикуване до битви військо. Далеко вперед висунувся розвідувальний загін першої сторінки — червоний кут. Трохи нижче великі чорні літери — списоносці — сурмили про задачу хліба колгоспам району. Бадьоро чекав на битву авангард передової. Двійко присланих з РАТАУ кліше, майстерно зверстана добірка "По району", репортаж від льономолотарки, інтерв'ю з трактористами — військо ставало чіткішими шерезами, і владна рука полководця Загатного тяжіла над ним. Тільки одне його слово — одразу поміняють місцями замітки, переберуть заголовки, візьмуть на шпальти гомінкі ряди закликів. Воля полководця здатна зламати стрій, побудувати новий, ще прекрасніший, а друкар Шульга розмножить його геній у трьох тисячах примірників. Іван кинув оком по заголовках — йому подобалось одривати очі від газетного аркуша і холоднувато говорити ошелешеним коректорам:

— Хоч би в заголовках помилок не припускались... Але в сьогоднішньому номері помилок не помітив. Можливо, тому, що думки все впертіше вертали до справи, яка ще чекала на нього. Завтра він прокинеться вільний і сповна віддасться творчості. Мистецтво потребує жертв. Банальні слова, але, на жаль, у них багато істини. Іван посмутнів.

— Один відбиток редакторів.

Пройшовся по соннуватих кімнатах. Гуляйвітер, не читаючи, підмахнув номер і вже тицяв кожному свою білу кисть. Іван сунув руки під умивальник.

— Пробачте, в мене мокрі...

Загупала друкарська машина. Складав папери до шухляди, поки не рипнули двері за Пріською. Спіймав її лукавий погляд, а може, привиділось. Невже здогадуються? Тому й не хотів просити сигарет при свідках. Одразу підозра, навіщо вночі сигарети,

адже він курить зрідка, коли хвилюється. Можна було сказати: працюватиму. Але не повірять. Замкнув секретарську, пильовик на руку, з ним серйозніше. Шульга зупинив машину, простяг Івану Кириловичу пачку "Прими".

— Широ дякую.

Взяв дві, але вернув од дверей і попросив ще:

— Про всяк випадок. Хочу попрацювати сьогодні.

У попереднім авторським слові я трохи погарячкував, визнаю. Звичайна дитячість. Нічого такого я не думаю. Як усі, так і я. Там, зверху, ліпші голови мають, не нашим рівня, вони знають, що роблять. Але іноді сам не свій стаєш. Особливо останнім часом. Та не будемо про це...

Маємо серйозніші справи. Я мусив би зараз підняти завісу перед фінальною сценою однієї психологічно цікавої історії. Та вийде якось неприродно: спершу розв'язка, потім сама історія. Доведеться в нашій театрі поки що гасити світло. Запасіться терпінням, історія порівняно довга, хоч я прагнутиму розповісти її якомога швидше. Звісно, письменник з мене нікудишній — інший би, маститий, хвацький писака, товстелезний любовний роман сотворив про наших терехівських Ромео та Джульєтту. Я ж міркую, як би його найкоротше втнути. Що вдієш, не терплю лірики. Може, за молодих років, коли нариса пописував, спротивіла. Та й у нашій з дружиною передвесільній епопеї не надibaєте особливо сентиментальних сторінок. Ну, освідчувались, цілувались, я навіть кілька віршиків настругав — хто не віршує в таку годину? — і тихенько побралися.

Розпочну з ідилічної картини. Я сиджу на веранді у. Борисенків. Опускається сонце, червонить за вікном корпуси машинно-ремонтної станції — наш давній терехівський холостяк Іван Іванович директорує там. Людмила Леопольдівна — втямили нарешті? — вносить чайник. На столі хлібниця, масло, свіже вишневе варення і карафка домашнього вина. Ми з Людою бенкетуємо. За стіною шумить телевізор — директор станції дивиться третю серію нового польського детективу. Відколи пишу про Івана, я часто буваю тут проїздом з міста — то нарада, то в бібколектор викликають. Борисенки мешкають у робітничому селищі, над київською трасою. Звідси починається брук на Терехівку. Нашу дружню розмову подеколи переривають, дві Людині дівчинки, що заскучали за мамою. Прибігають з вулиці, тицяються їй у коліна й знову спішать: у таємниче дитяче надвечір'я. Люда поповніла, але все ще приваблива. Врода стигла, встояна. Довго не працювала: дім, тепер завідує селищною бібліотекою, бо агрономія — дуже клопітно для матері двох метушливих дівчаток.

Ну, як малюнок? Але це вже поза фіналом. Це те, що буде потім. Можливо, при нагоді я зупинюсь детальніше. А зараз дуже поспішаю. У мене був учитель, Петро Васильович. Родом із села, сусіда наш. Так той учитель завжди поспішав, як оце я з романом. У селі його й прозивали Нетерплячка. Діти позивали, до щоденника записували: Петро Васильович Нетерплячка. Я вже у сьомий ходив, коли Нетерплячка на рак горла захворів. Довго й важко помирав. Города наші поруч, я до екзаменів готувався, коли він останні тижні мучився. Лежить у саду й цілісні дні бухикає. Але навіщо я за упокій почав? Геть божеволію. Кому цікаво про хворого вчителя? Забудьмо

це. Моя хвилинна слабкість.

Заздалегідь попереджаю тих, хто кохається в захопливих сімейних пристрастях, де гарячі поцілунки й гарячі сварки. Я людина земна, прозаїчна, з роками зовсім остигаю. І в цій історії мене цікавлять лише основні, конструктивні моменти. Висловлюючись технічно (а я наблизився до техніки, відколи придбав мотоцикла), мене цікавить, чому колісця закрутилися й як вони взаємодіють. Кібернетики ж давно відкрили, що людська душа — просто складний механізм. Ось і давайте спостерігати, що станеться, коли два механізми наблизяться один до одного.

І ще одне. Нижче я використаю сторінки з Людиного щоденника. Бо хто ліпше здатен висвітлити історію її стосунків з Іваном Кириловичем? Сам Загатний у жодній нашій розмові імені Людиного не згадав. Люда інша. Натура її схильна до романтизації навколишньої дійсності, і вже тепер колишнє знайомство з Іваном видається їй чимось незвичайним, винятковим, яскраво вирізняючись своєю колоритністю на тлі безбарвного терехівського життя. Уявляю, як воно буде під старість. Ще за першої зустрічі я не без подиву завважив високу Людину думку про таланти Загатного. Вона переконана в його славетнім майбутнім. Можливо, саме тому до спогадів ставиться особливо ретельно, ніби вже зараз кожне її слово про Івана має історичне значення. В душі вельми пишається, що близько знала цю непересічну людину. Категорично відмовилась дати мені свої дівочі записи, доки я не повідав, що писатиму про Івана книгу. Тоді дуже урочисто в присутності чоловіка передала мені два товстих зошити, перев'язаних синьою стрічкою.

Можете уявити, як кортіло мені, повернувшись додому, розв'язати цю синю стрічку. Але мусив трохи розчаруватись. Людині записи не рясніли цікавими спостереженнями. А сентиментальне щебетання дівохи з вищою освітою кому потрібне? Про Івана йшлося тільки в одному зошиті. Власне, на цих записах уривався Людин щоденник. Десь за місяць після нічної сцени в райвиконкомі вона несподівано для всіх вийшла заміж. Характерно, що в цім одруженні теж було мало лірики. Звідки їй узятись, якщо двоє молодих людей, ледве словом перекинувшись, уже певні, що завтра вони поспішають до загсу?

Нарешті приступаю до викладу Людиного щоденника. Беру з нього найбільш змістовні рядки, залишаючи телячі радощі й печалі майбутнім дослідникам. Коментуватиму події я. Вся ця любовна історія тривала п'ять тижнів і чотири дні. Спинятиму вашу увагу на вузловім записі тижня, дотримуючись раніше викладеної теорії, що характери (а що таке кохання, як не зіткнення характерів у часі та просторі?) розвиваються діалектично, стрибками, від ситуації до ситуації. Яким же бачився нашій героїні Іван Кирилович до їхнього знайомства? Прошу.

"Вчора нарешті стріла Загатного, нову терехівську "зірку". Нині тільки про нього й лихословлять. Ходить простоволосий, у вузьких штанах. Це всіх страшенно дратує. Я сказала в райвиконкомі за нього слово, то ледве не заклjučвали. Мовляв, він цим ставить себе вище всіх, хоче вирізнитись. Мені ж байдуже. Хіба це визначає духовну суть людини? Хоч весна й холоднувата, але без капелюха високий, ставний чоловік має

навіть романтичний вигляд. А щодо вузьких штанів, звичайно, не виправдовую його. Зараз усі газети виступають проти негативного впливу Заходу на молодь. Навіть у "Перці" карикатури на вузькоштанників малюють. Навіщо ж лити воду на млин всіляких стиляг та переродженців? Серед людей живеш — і живи по-людському".

Не маю чим доповнити цей уривок. Хіба зауважу, що про Люду об цім часі пліток не менше ходило. Була на виду гарна, і по її приїзді чимало авторитетних женихів заройлось навколо неї. Але Люда всім відмовляла. Навіть танцювала лише з дівчатами — пересудів боялась. Терехівці спершу думали, що десь ліпшу партію має, а потім злостились: вельми горда, принца чекає, а принц раптом візьме і не з'явиться... Іван та Люда неодмінно мусили зблизитись, бо обоє стояли трохи осторонь терехівської громади. Так я пояснюю зав'язку цього любовного сюжету.

"Дивина! Вчора надвечір приходить Загатний за даними для передової. Я була в кабінеті сама. Копирсаємось у зведеннях, раптом він каже: "Людмило Леопольдівно, я запрошую вас у кіно. Якийсь черговий американський бойовик". Я ошелешено мовчу, тоді він додає:

"Я не хлопчак, щоб підстерігати вас після ганців, і ми обоє розумні люди. Ви мені давно подобаєтесь. Ось квитки. Я чекаю на вас біля клубу, за п'ять хвилин до початку сеансу. Моє життя у ваших руках". І пішов. Я не сподівалась нічого такого, хоч і люблю романтичні ситуації. Але так своєрідно ще ніхто зі мною не розмовляв. Спробуйте уявити обличчя терехівських побрехух, коли ми заходили до зали! Не зумієте, фантазії не вистачить. По рядах одразу: шу-шу-шу. Ми зайняли свої місця і вже не озиралися. Картина мене схвилювала: кольорова, душевна. А Загатний лаявся всю дорогу аж до моєї квартири. У кожного свої смаки, про смаки не сперечаються, це навіть у газетах пишуть. Я одразу сказала свою думку, й ми приязно розпрощалися".

Відзначу трагічну, як мені здається, особливість Іванового характеру. Кожну дівчину, з якою знайомився, він спершу ідеалізував до безглуздя. Тому всі дальші стосунки після першої зустрічі ставали важким, болісним для самого Івана процесом розчарування — ідеал поволі вмирав. Я виклав, цю характерну Іванову рису трохи сухувато, теоретично, але її треба завважити, інакше не зрозумієте дальшого розвитку подій, про які йдеться.

"Він божевільний, слово честі. Уже я для нього дружина, уже він радий подавати заяву, уже він говорить про наше спільне майбутнє, ніби все давно вирішено, хоч я ще й слова не відповіла на його безперервні освідчення. Та й майбутнє наше в його уявленні якесь химерне, не таке, як у людей. Виявляється, житимемо ми заради духовного зростання, великої, вселюдської мети (мені все кортіло запитати, навіть ризикуючи викликати потік пристрасних звинувачень у міщанстві, як і де ми займатимемось "духовним зростанням", бо одержати квартиру від райвиконкому надії немає, велика черга, а він, розповідають, уже давно з редактором горшки побив). Іншими словами, я обов'язково мушу зробити якесь епохальне відкриття в агрономії, а він, звісно, стане геніальним письменником, якого визнають не сучасники, а майбутні покоління. В його геніальність я ще можу повірити, такі пришелепуваті завсігди людей

дивували. А щодо себе дуже сумніваюсь. Чесно признатися, мене й не вабить те "велике", живуть люди й без епохальних відкриттів..."

Об цій порі захоплення Івана Кириловича Людочкою, здається, сягнуло вершини. Саме тоді, пам'ятаю, Іван Кирилович приходив до редакції якийсь сонячний і на диво м'який. Кожну вільну хвилину просиджував у сільськогосподарському відділі райвиконкому проти Людиного стола. Дівчина змушена була від такого нестримного залицяльника тікати у відрядження. Але він і в селах знаходив свою кохану, скаржачись, що не може прожити без неї днини. Загатний скидався на сімнадцятирічного хлопчачка, що вперше закохався й не може стримувати почуттів. Дуже несолідно для дорослої людини, та ще й відповідального працівника району, це саме й керівні товариші Гуляйвітру зауважували. Терехівка жила самими анекдотами про дивацтва закоханого секретаря редакції. Він же не зважав на жодні пересуди.

Але минали дні, й ореол Людиної святості в очах Івана розвіювався. І відкрилось Загатному, що його кохана така ж проста, звичайна смертна, як і всі ми.

Він не пробачив дівчині своєї недавньої віри... Що ж, чогось такого й треба було сподіватись...

"Відчуваю, коли б ми одружились, я була б нещасна людина. З Іваном можна жити лише на Робінзонів острові. Ледве затигла його в товариство. Всі наші, терехівські, з установ. Було дуже весело. Танцювали, розповідали анекдоти, пляшку крутили, цілувалися жартома. Іван одразу попередив, що йде в гості лише заради мене. Як же він повівся? У розпал веселощів дістає томик Гегеля, який уже став притчею во язицех терехівчан, примощується в кутку, читає. У мене й очі рогом стали. Гості переглядаються, господиня квартири, де ми зібралися, зашарілась, мало не плаче — образа яка. Підходжу, тихенько запитую.

— Вам нудно з нами?

— Так, — відповідає, — серед них мені нудно. Я не звик гайнувати час. Я маю лише одне життя.

— Навіщо ж ви йшли сюди?

— Я ж казав, що тільки заради вас...

Я попрощалася з усіма і пішла, він — за мною, але я не дозволила навіть до перехрестя себе провести. Обридло бути посміховиськом для всього райцентру..."

Це вже протест з боку Івана Кириловича. Помітили? Відтепер годі про любов мудрувати. Починалася боротьба самолюбств.

"Я трималася весь тиждень. Не підходила до телефону, обминала Загатного на вулиці, навіть не віталась при зустрічі. Він підійшов у неділю, коли на майдані було дуже людно, і цим обеззброїв. Не могла ж я дебатувати з ним у натовпі, що б люди подумали, і без того пліткують про нас досить. Ми прошкували алеями парку, і Загатний казав мені дуже серйозно, трагічним голосом, як це вмів лише він:

— Людмило Леопольдівно! Одне ваше слово — і моя доля вирішиться. Я зібрав валізу та написав заяву редактору. Я не заважатиму вашому щастю. І ми вже ніколи не

побачимось, хіба на тому світі, якщо він існує...

Тут мова його різко обірвалась. У цих словах, в інтонації було щось дуже пристрасне, як у старовинних романах. Признаюсь, мене зворушила така сила почуттів. Куди нашим терехівським кугутам!

— Навіщо так, Іване? — тихо і якомога душевніше проказала я. — Ми лишимось гарними друзями, я вам це обіцяю. А майбутнє покаже...

— Дякую... — Плечі його перехнябилися, здавалось, він зараз розридається. — Дякую, ви мене врятували...

Глянув на мене щасливими очима й круто повернув до виходу. Я озирнулась, чи ніхто за нами не стежить. Алея була безлюдна..."

Сцена надумана, скажете ви, в дусі посередніх романів минулого. Мовляв, високі пристрасті нетипові для периферійних містечок. Але я не зраджую свою документальну точність, не вигадую. Вигадують самі герої. Досі я не скористався з тих кількох фраз про цю пригоду, що їх сказав Іван Кирилович у столичнім ресторані. Тепер у тім є конча потреба. Ось одна з них. Подаю без коментарів:

— Що ж, коли любові нема, ми її вигадуюмо, бо нам хочеться любити. І, майте на увазі, вигадані почуття не менш пристрасні, аніж справжні. Якщо, звісно, ми в них повіримо. Правда, для того потрібний талант і хоч трохи глядачів...

Як хочете, так і розумійте ці слова. Маю власну думку, але поки що приберезу.

"Тиждень минув спокійно. Хоч мені й передавали, що Іван вельми переживає наш розбрат, але кому те знати. Загатний ні з ким не ділиться своїми думками. Він завжди меланхолійний і стриманий. А в неділю було комсомольське весілля. Катерина з амбулаторії вийшла заміж за райкомівського Дмитра. В амбулаторії застелили столи. Наші дівчата подалися раніше — допомагати. Я теж пішла, в босоніжках, бо стерла ногу, а для "урочистої" частини й танців узяла туфлі на високих підборах.

Все це лише передмова, а що сталося на весіллі, я й писати не можу: ні слів, ні духу не вистачає. Загатного у Терехівці бачили таким уперше. Грав на гітарі, співав якихось мало не блатних пісень, що дуже не сподобалося начальству (ось тобі й квартира, і одруження...). А ввечері знайшов у хірургічному кабінеті — там для жіноцтва люстро поставили — мої туфлі, цілував їх привселюдно і проповідував свої теорії щодо любові. Померти мало! Я сьогодні бігла на роботу немов ошпарена і за кожною фіранкою витрішки ловила. Дівчата божаться, що Іван посеред зали видавався дуже ефектним і промовляв гарно, душевно, присутні аплодували. Він або божевільний, або справді любить мене до запаморочення. Таких пристрастей навіть у книжках не стрінеш".

Я лише доповню намальовану сцену кількома рисами. Про день цей та вечір можна ще одну книгу написати, слово честі. Шкода, що тоді не було з області чи Києва жодного кореспондента. Комсомольське весілля вилилось у широке районне міроприємство. Але зараз писати про це не на часі, та й не зовсім актуально. Іван ще до урочистої хвилини десь випив, коли б не з друкарем Шульгою. Ну, його й розібрало. Жодних блатних пісень я не чув, наспівував він популярні джазові пісеньки, голова райвиконкому, людина хворувата, справді заявив спересердя, що на гітарах бренькають

лише міщани та стилияги. Я перший помітив Іванову відсутність і пішов на розшуки, передчуваючи недобре. Кіно вже скінчилося, у фойє танцювали. Коли я переступив поріг, акордеон примовк, а Загатний височів над натовпом з черевиками у здійснених руках і промовляв. Я почув лише кінець промови. Нижче наводжу її:

— Так, я кохаю її... Я її кохаю. Вічна й банальна історія. Коли хочете знати, на цім тримається світ. Я міг би довго розповідати вам про справжню любов, але ви все одно сміятиметесь. Ось ви, дівчино, чули про Уолта Уїтмена? А то була вельми мудра людина. "Перший стрічний, якщо ти захочеш забалакати до мене, чому б тобі не забалакати до мене?" Але якщо на вулиці я підійду до вас, до вас чи до вас і спробую завести мову, ви гукнете міліціонера...

Він ще раз поцілував лаковані носки жіночих черевичок, велично повернувся й пішов до дверей під оплески і сміх присутніх...

"Я схожа на метелика, який уже присмалив крильця, боїться вогню, та все одно летить на нього. Загатний перестрів мене після кіносеансу, і я згодилась пройтися з ним. Після такого донкіхотського вчинку ніяково відмовити людині в розмові. Яскраво сяяв місяць-повня, було тепло й трохи моторошно, аж серце завмирало. Він звернув у поля, але я заявила, що далі розвилки не піду — це метрів сто од крайніх хат. Уявіть широку, білу дорогу, на узбіччі шелестять жита, сизе марево місячної ночі над полем, усе якесь непевне, тривожне, таємниче, а він говорить, говорить, говорить, і ми блукаємо, блукаємо по тремтливій дорозі, таке може хіба що наснитися. Раптом він зупиняється — бачили б ви його суворе, натхненне обличчя в примарнім місячній світлі! — і подає мені руку: на все життя! Я погано пам'ятаю, я була ніби п'яна, щасливо п'яна, я поклала свої пальці в його холодну долоню, і ми пішли, пішли по білій дорозі. Ось тобі й Терехівка! Ніколи не сподівалася..."

Я хочу одразу звернути вашу увагу на одну цікаву деталь. Тільки вдумайтесь: "Я була ніби п'яна, щасливо п'яна, я поклала свої пальці в його холодну долоню..."

Помічено точно, за великої нервової напруги Іванові руки справді ніби мертвіють, він сам казав, але ж Людї це треба помітити. І ще одне. Мене довгий час непокоїла думка: як могла раціональна дівчина, хай навіть з нахилами до романтизму, звабитися на дешеві декорації — біла дорога, ніч, пристрасна мова Івана, ціну якій вона майже геніально відчувала (беру назад свій закид щодо авторки: очищений від словесної половини, щоденник справляє набагато глибше враження). Як вона могла зважитися подати — символічно! — руку Іванові? Нещодавно я знову заїхав до селищної бібліотеки, маючи на думці дізнатися більше, ніж це досі мені вдавалось. Люда була в кімнаті сама, підшивала газети. Моя допитливість була не вельми до душі, але я звернувся до громадських почуттів жінки, нагадав про книгу, документальність якої, певно, зацікавить майбутніх Іванових життєписців. І Люда поширішала.

— Прагнете відвертості? За будь-якого сп'яніння ми передчуваємо завтрашній день, коли будемо тверезі. Я знала, що завтра, на тверезі очі, все бачитиметься інакшим. Отже, з мого боку це не було остаточне рішення. У цьому раціональному світі приємно час од часу п'яніти... Точніше, вдавати із себе хмільну... А щодо Івана — він дуже

серйозно. Хіба діти не вірять, що вовк покрав гусей? Гра для них не вистава, а справжнє життя. Тим ми й різнимось од дітей, що не можемо грати всерйоз.

— Не така вже дитина Іван Кирилович, як вам здається. Я теж знав...

— Я тільки порівнюю. Хоч, правду кажучи, я часто видавалася собі набагато старшою від нього. Але погодьтесь, що діти швидко розчаровуються в грі... Полуда опадає з очей, і білі гуси знову стають Колькою, Вітькою, Танькою, й діти байдуже одвертаються. Хай вовк викрадає гусей, їх ваблять не гуси й не вовки, а емоції...

Так вона балакала досить довго, повторюючись та червуючись, і стороння людина могла б подумати, що Людмила Леопольдівна досі ображена, пригнічена Івановою непостійністю. А проте одного дня вона щиро призналась, що ніколи б не віддалася за Івана — боялася зіпсувати собі життя. Люда теж любила й любить певність — у цім ми з нею близькі. :

Після тієї місячної ночі вони з тиждень уникали одне одного й потім лише один раз зустрілись у райвиконкомі, в години Людиного чергування. Хай глядачі заповнюють наш крихітний театр, незабаром я підйму завісу. А поки декілька зауважень щодо героїв. Люда поспішала. Людї необхідна була ця остання зустріч, що перекреслювала білу дорогу та розв'язувала дівчині руки. Бо за її спиною уже стояв Борисенко — партія, як для Терехівки, вельми вдала, солідна. Стривожений настирливістю Загатного, підстаркуватий холостяк зненацька розплющив очі й почав активно діяти. Люда ж була далеко не сімнадцятирічна, щоб відмовляти людині статечній, без двох хвилин директорів станції. Іван... Але Іван сам про себе скаже. Він стільки наторочив Людмилі Леопольдівні тієї ночі в райвиконкомі, що їй, бідній, несила було навіть всього записати, хоч як дбала про нащадків...

Я скористаюся з Людиних записів, не додаючи до промови Загатного жодного свого слова. Не пам'ятаю, чи згадав про це в попередньому розділі, але Іван Кирилович, виходячи з редакції, попросив у друкаря дві сигарети, потім вернувся і взяв ще одну, хоч майже не курих. Отже, Загатний готувався до серйозної розмови, більше того, він уже бачив себе в майбутній розмові — з сигаретою на тлі темного вікна, з сигаретою у просторій приймальні тощо. Сцени з сигаретою видавались йому ефектними. А тим часом, повторюю, він майже не курих, мав у дитинстві операцію на горлі. Вчителєві Петру Васильовичу Нетерплячці теж заборонили палити — гланди вирізали, та якось невдало, сільська лікарня, знаєте. А він курих та курих і докурився до раку горла, навіть хворий не випускав з рота сигарети, посмокче й кашляє, кашляє; все жартував, щоб не забули йому в труну покласти з десяток пачок "Прими"... Але знову я веселеньку затяг. Через Нетерплячку мало не забув гірких слів Івана Кириловича, сказаних мені в інтимній ресторанній розмові:

— Я спроможний любити лише недосяжне. Коли фортеця підіймає білий прапор, я розчаровуюсь. Я вічний лицар, якого вабить штурм, а не трофеї.

Ніч пропахла полином.

Його гіркий запах забивав дух Іванові од редакційного ґанку до бруківки, де полин переважили звичні запахи бензину та кінського поту. Але гіркота лишилась. Полин тут

ні до чого. Гіркота в його серці, та це був не лише біль втрати, а й біль народження. Врешті, така втрата — це теж щастя; є що втрачати і є заради чого втрачати. Загатний ступав повільно, впливаючи у приємний, возвеличуючий смуток: Густі, соковиті барви ранньої осені, коли ще попереду бабине літо. Він навіть не думав, що зараз скаже Люді. Слова народяться самі, тільки б донести до райвиконкому цю живу, високу тугу.

Він рано випустив ручку вхідних дверей, двері sprужинили, і, ніби од того брязкоту, тричі мигнули в коридорі електричні лампочки; ще десяток хвилин — і Терехівка склепить очі. Світло погасло, коли вони з Людою вже обмінялись тими незначущими словами, після яких мала початися серйозна розмова. Дівчина підгнітила газову лампу, що досі відлюдькувато блимала на сейфі, але сутінки попід стінами вижили, й Загатний зрадів: скрадаючи рухи, вони додавали ваги словам. Все було схоже на сцену з давньої провінційної драми — незворушне обличчя Люди над столом у рожевім колі од лампи, темна постать Загатного в широких дерев'яних кріслі та напружена тиша, ніби суфлер загубив кінець фрази й тепер гарячково перегортає сторінки. Іван поклав голову на руки, а коли підвів, його обличчя судомилось од внутрішнього болю:

— Дрібні клопоти, дрібні пристрасті, пересуди, гра дрібних самолюбств — все дрібне, посереднє, мізерне. Я скоро збожеволю. З усієї сили стережешся потоку буденності, а він наздоганяє, засмоктує, й не помічаєш, як тонеш день у день глибше, глибше, і вже немає чим дихати, і вже поволі вмираєш...

Він смикнув з-під тугої краватки комір сорочки: білі п'ясті рук з довгими, тонкими пальцями повисли на поруччях крісла.

— Вони шпигають, що в мені голуба кров та руки аристократа і я не люблю простого народу... Яка демагогічна нищість! Я ненавиджу тільки посередність, тільки дурний натовп. Сміюся з людської глупоти, як писав геніальний дід Сковорода. У нас для всіх однакові можливості, хто заважав їм виховати в собі духовну особистість і вибратись із загального потоку на острів? Але ні, поки я творив себе, вони воліли стукати кісточками доміно, дрімали перед телевізорами, верещати на стадіонах од тваринного захвату — тепер вони ображаються: ти від нас віддаляєшся, ти ставиш себе вище од нас. Чому ж я маю ставити себе на один поміст з ними? Скажіть, хіба б це було справедливо?

Він передихнув, підвівся й запалив од лампи першу сигарету.

— Вони войовничі. Вони кажуть: це погано, бо ми цього не розуміємо. Творіть для простої людини, для маси, ви покликані творити для простої людини. Ніби це велика честь, заслуга — бути простою людиною. А я кричу й кричатиму їм в обличчя: зате я складна людина, чуєте, складна, і я не винен, що у вас не вистачило відваги й духу підвестись над своєю простотою, і я не збираюсь опускатися до вашої духовної нищості. Навіть на Голгофі я шептатиму: вмирає складна людина, складна... На всіх Голгофах прості люди розпинали складних людей, аби завтра на них молитися...

(Мушу перервати Івана Кириловича й завважити його недобросовісність у витягах із Сковороди, особливо останньому. Якщо вже, міркую собі, ти вибрав для себе божка, хоч то й дивно для людини, котра нахваляється інтелектуальною свободою, навіщо ж

плюндруєш, перекручуєш слова його на свій лад? Хіба б наша громадськість так глибоко шанувала пам'ять цього філософа-демократа, хіба б стільки писалося про нього в газетах, коли б він допускався в своїй творчості ідейних помилок, оспівуючи індивідуалізм? Такі сумніви давно мучили мене. Нарешті зібрався з часом і переглянув двотомник Григорія Сковороди.

Годі й казати, що Загатний суб'єктивно навизбирував цитат, які б виправдали його поведінку в Терехівці. А ось і явна дезінформація мас, незнайомих з творчістю видатного українського філософа-просвітителя. Згадаймо нещодавно наведені Іваном слова: "Сміюся з людської глупоти..." Радий повідомити читачів, що з боку Івана Кириловича це свідомий наклеп. Таких слів у Сковороди немає і бути не може. Є слова: "Сміюся з людської глупоти, її ж оплакую". Помітили основну відмінність у ставленні до мас?)

Іван жадібно ковтав дим, ніби це була його остання затяжка перед смертю. Ходив з кутка в куток, перечеплюючись об килим, і довготелеса тінь його тривожно метлялась по завітчаних трафаретами стінах. (Ще зобов'язаний пояснити, чому в цій сцені не чути Людмилиного голосу. По-перше, в її щоденнику занотовано лише Іванові слова, і я не хотів іти проти власних переконань. Головне ж — Люда запевняє, що того вечора відбулась кількома банальними, незначущими фразами, аби лише підтримати розмову. Загатний промовляв за двох...)

— Дальтонік нездатний розрізнити колір, увесь світ бачиться йому сірим, так само посередність, натовп ніколи не помітить і не оцінить справжнього духу, інтелекту. Лише офіційне визнання, зовнішній успіх переконує масу: перед нею щось вище за її розуміння і перед цим вищим, незрозумілим треба схилитись. Тоді натовп підкине вгору шапки й загорлає: "Слава генію!" Плювать мені на їхнє схиляння, я тільки хочу довести, вселити в їхні дубові голови, що я інший, не такий, як вони, й маю право ходити, по терехівському Хрещатику з руками за спиною...

(Аби ви трохи перепочили від Іванових теоретизувань, розповім цей справді кумедний випадок. Десь за тиждень по приїзді до Терехівки Загатний прошкував на роботу з руками за спиною та замислено схиленою головою. Раптом його наздоганяє завідувач ощадної каси, що пописував до газети про вклади трудящих і частенько бував у редакції, запанібрата бацає по плечу, вітається. І між ними відбувається такий діалог:

— Наче господар вулиці ходиш—з руками за спиною.

— А ви хіба переконані, що я не господар вулиці?

— От гуморист! Ще ж ти не голова райвиконкому...

Повернувшись до редакції, Іван Кирилович довго плювався й відтоді ходив на роботу лише з руками за спиною).

— Доки я не животів у цьому болоті, в мене було до лиха бажань і замало конкретності. Терехівські міщани допомогли мені віднайти самого себе. Тільки творчість врятує мене з їхніх чіпких рук. Я пожертвував молодістю, щоб піднятися духом над шикованими рядами посередностей. Ви бачите, в тридцять років я наполовину сивий. Я жертвую всім життям, аби довести їм, що вартий більшого, ніж

вони вважають. Мистецтво потребує жертв — у цих банальних словах велика, хоч і сумна істина...

Схвильований власною промовою, Іван Кирилович з силою пригасив у попільничці недокурок і похапцем закурив другу сигарету. Пальці його тремтіли...

— Все моє майбутнє життя — це повільний шлях на Голгофу. Я не можу й не хочу жертвувати вами. На Голгофу ідуть у самотині.

Він стояв на сріблястому тлі розчиненого вікна — була місячна ніч. Руки глибоко в кишенях, голова конвульсійно відкинута назад, очі заплющені. Наставала вирішальна хвилина. Загатний відчув, як пульсує у ниючих скронях кров.

— Ви, Людо, жива істота. Вам потрібні сім'я, затишок, спокій. Я не можу нічого з того дати вам. Я не маю права розмінюватись. Якщо це станеться, я зненавиджу і себе, і вас... Вибачте мені. І :спасибі, що ви є... що ви були в моєму житті... Прощайте...

Чи не правда — кінець сповіді сентиментальний? Іван прохопився в ресторані, що він плакав, коли прощався з Людою. А може, навмисне пробалакався. Люда про сльози не згадувала. Але в її щоденнику той вечір описано дуже детально. Особливо глибоко запав їй у душу, вразив більше, ніж увесь Іванів монолог, один його рух. Загатний узяв дівочу руку, схилився низько над столом і поцілував її. Тоді різко повернувся, кинув на плече пильовик і хутко вийшов з кімнати. Його пониклі плечі жалобно пропливли під вікнами й розтанули в ночі.

Тепер я наважусь змалювати сцену, глядачем якої була лише одна людина, і перевірити її свідчення неможливо. Обстоюючи вірогідність ситуації, спираючись на своє глибоке порівняно з іншими колегами знання Іванового характеру. Епізод цей викличе багато заперечень і в читачів, і в критиків. Гадаю, що який-небудь наполоханий редактор заміритьсся й перекреслити його. Справді, згадка про бога в наш атеїстичний вік звучить не зовсім ідейно. Але тут я не можу жертвувати життєвою правдою. До того ж нижче я поясню, що це був за бог і які він мав стосунки з Іваном. А поки що лише малюнок. Я записав його з уст друкаря Шульги. Вигадати таке Шульга не міг, не та людина.

Коли стривожений друкар помітив у газеті помилку і йому негайно знадобився Загатний, він побіг не на квартиру Івана, а прямісінько в райвиконком, бо вся редакція і друкарня знали, що цього вечора їхній секретар подасться до Люди, котра чергує. Загатний, звісно, не обмовився й словом, та Уля не дрімала, пильно стежила за кожним телефонним дзвінком, за виразом Іванового обличчя, — якщо додати до всього цього чисто жіночу інтуїцію, яка в терехівських жінок була на дуже високому рівні, в точності прогнозу не доводилось сумніватись. Отже, Шульга сів на свого старого-престарого велодрандулета і пострибав по бруківці крізь ніч, полохаючи сонних терехівців деренчанням сидла, спиць, щитків і педалей. Так він проїхав метрів двісті, потім притулив техніку до паркана й крізь райвиконкомівський скверик почалапав до під'їзду. Отут і побачив те, про що повідав мені через декілька років.

Впоперек доріжки білів Іванів пильовик. Сам Загатний стояв навколішках, руки на грудях, долоня в долоню, голова піднята, обличчя до неба. Він щось пристрасно

нашіптував. Шульга розчув і запам'ятав лише одну фразу: ^

— ...Боже, забери все, тільки дай мені покохати...

Ніч усе перевертала догори дном. Що в денній штовханині бундючно застувало світ своєю пишністю, зараз в'януло та відступало в куток кімнати. Справдешні проблеми хапали Андрія Сидоровича за горло, не давали дихнути. Ще й надміру парко було в кімнатці, Оксанка теж неспокійно крутилась у ліжку. Марта спала, відвернувшись до стіни. Хаблак замислено вдивлявся в білий аркушик доньчиного обличчя, ніби конче хотів прочитати на ній вирішення всього, що йому боліло. Настане час, виросте з цієї крихітки людина, погляне збоку на свого батька, на нього, Андрія Хаблака, — що вона подумає? Він не матиме ні великих чинів, ні великої слави. У найкращому випадку завідуватиме відділом районної газети. Ну, друкуватиме в обласних чи республіканських газетах нариси. Поки що це його мрія. А найвірогідніше — вчителюватиме в сільській школі. Яким же треба бути, як жити, щоб у доньчиних очах затепліла повага? Ці очі — таке непідкупне дзеркало: не допоможе ні поважна поза, ні акторська міміка. Якщо ти, Хаблак, червивий, вони одразу, може, й не скажуть, але подумують: ти нечесно живеш, тату Хаблак. "Але ж заради тебе..." — спробує виправдатись Хаблак. "Тоді ми теж мусимо жити нечесно заради своїх майбутніх дітей, — скажуть очі. — Навіщо ж ти вчиш нас чесності? Між людей немає місця чесності, бо всі живуть заради власних дітей". Так подумає ця крихітка Оксанка, коли виросте.

Тільки зараз Андрій Сидорович відчув себе батьком. Виявляється, це не так просто. Виявляється, ти ростиш свого суддю, всевидячого, непідкупного. Бо ти вкладеш у цей свій твір усе найкраще, що маєш. Діалектичне правильно. Через сімнадцять років ти роздвоїшся й судитимеш сам себе. Ще, певно, не існувало виродка, який би твердив своїм дітям: крадь, одурюй, лицемір. Навіть коли він сам найперший злочинець світу. Смішно: батьки затягуються сигаретним димом і напучують синів: не паліть, це отрута. Потім знову затягуються. Кого має слухати син: батькового розуму чи батькового прикладу? Знову діалектика. Яка там діалектика, чому вплелось в його думки це слово? Розвиток, все пізнається в розвитку. Лекція з філософії. Викладач філософії — кандидат філософських наук. Хаблак — кандидат педагогічних наук. Які дурниці, це все ніч, безсоння, парко.

Чому в педагогів часто невиховані діти? Знайома вчителька казала, що вона ніколи б не прийняла власного сина до свого класу. Хай не чує, що вона промовляє в класі, аби не розчаровувався після її домашніх розмов. Учитель трохи актор, лицедій. Але він не може завжди виступати на сцені, в святкових вогнях рампи. Він мусить відпочивати. В нього є сім'я. Він скидає святкове вбрання й іде зі сцени додому. Аплодуйте, аплодуйте — я перевтілююсь. Я геніальний актор. Ми геніальні актори. Всі, всі! А, власне, це ж дрібниця. Немає людини, котра б за життя хоч один раз не пішла проти своєї совісті. Вона, Оксана, ніколи про це не дізнається. А може, колись він розповість, як сміховинку. Анекдотичний випадок: редактор хоче, щоб він потвердив породистість його миршавого цуцика. Подумаєш, соціальна позиція. Борець за справедливість — ха-ха! Гра. А в чомусь великому, справжньому він завжди обстоїть власну думку. Вони з

Мартою тільки влаштовуються в житті, і через миршавого цуцика лишати Терехівку та знову десь шукати щастя... Гуляйвітер не пробачить. Злопам'ятний. У житті все простіше, ніж гадкується. Ніж уявляється вночі. Він ніколи не обмовиться Оксані ані словом.

Лю-лі! Лю-лі-ліХ.

Пишуть, сперечаються — я регулярно гортаю періодику, — коли вже наука знесмертить людину. І нікому на думку не спаде, чи потребує людина того безсмертя. Уявляю, винайдуть де-небудь у штаті Техас (для прикладу) довгожданий еліксир. Хто ж перший увірветься в сонм безсмертних? У кого тугіша кишеня. Безсмертя за мільярд доларів. Безсмертя по знайомству, по благу. "Мій двоюрідний братеник — адвокат того депутата, котрий... Замовте кілька безсмерть. Взаємно..." Це з якогось кінофільму. Запам'яталося. Знесмерчені мільярдери, безсмертні тирани, запопадливі блюдолизи теж безсмертні. "Хто в списку неблагонадійних, щепити безсмертя суворо заборонено. Нічого не можу вдіяти, сеньйор..." Хай вмирають крамольні думки, на землі буде спокійніше, тиран царює вічно, вічний спокій, вічна тиша... О люди!

Благословляю смерть! Благословляю смерть, яка одна зрівнює государів і підлеглих. Благословляю найбільшу справедливість світу цього. Доки тиран і крамольник смертні, життя існує. Коли б не було смерті, ми й досі ходили б з кам'яними сокирами. Смерть — мотор прогресу. Бо тільки вона квапить смертних на великі діла. Коли попереду вічність, навіщо писати цей роман сьогодні? Попереду вічність, спіть, вилежуйтесь на канапах і диванах. Всолоджуйтеся життям, ви ще встигнете до великих справ, попереду вічність, час є, і часу нема, бо він безмежний. Благословляю смерть — колісницю життя!..

Яка патетика! Оракул! Пророк! Геній! Відчуваю, що не напишу вже й слова, доки не відкриюся перед вами до дна, не скину з себе надмірний тягар, який гнітить мене четвертий день. І настирливі згадки про вчителя мого Петра Нетерплячку, і дифірамби смерті — все це наслідок відкриття, яке я зробив минулого понеділка. Я навіть цьому зошитові боюся довіритись, не те що вголос вимовити. У мене — не лякайтесь, не йойкайте — рак горла. Так-так, це правда, негадана, зла правда. Ненаситне страховисько нашого віку наздоганяє мене. Я відчув це ще в суботу, десь третього дня по нашій вечірці. Не було ні температури, ні болю — а рак не болять! — лише горло біля самих грудей здерев'яніло; ковтнеш — і відчуваєш пухлину. Весь вечір я був пригнічений, хоча щосили відгонив сумні думки. А наступного дня я закашлявся в своїм крихітнім кабінетику. Що це був за кашель! Це був кашель Петра Нетерплячки, глибокий, сухий, чорний. Одразу пригадалися мені випускні екзамени, сад, передсмертне бухикання Петра Васильовича, сигарети "Прима", вирізані гланди. Бо і в мене з гландами була пригода. Правильніше, не пригода, а так собі, розмова, ще в час Загатного. Щойно я позбувся гланд, уперше після операції вийшов на роботу. Сиджу, курю. Як зараз пам'ятаю, "Приму". Петро Васильович теж увесь час "Приму" кутив. А Загатний і каже:

— Після такої операції ризиковане курити. Можете рак горла спіймати... Приємна

смерть, лише болісна...

А я молодий, дурний. Хіба за такого віку думаєш про хворобу? Навіть смерті негоден уявити. Всі колись помremo, сміюсь. І курю. І докурився. Певно, відтоді він мене і їсть. А нині остання стадія. Нетерплячка, відколи дізнався про свою болячку, тижнів шість прокачався, та й шабаш. Ось тобі, бабо, і Юра. Шість тижнів. Сорок два дні. Тисяча вісім годин. Шістдесят тисяч чотириста вісімдесят хвилин. Три мільйони шістсот двадцять вісім тисяч вісімсот секунд. Я все точно підрахував. Замкнувся в своєму кабінетику та підрахував. Арифметика. Треба ж вивершити власному сконанню логічний підмурівок.

А взагалі зараз дуже важливо не панікувати. Зібрати думки. Усвідомити, що це неминуче, хоч бийся головою об цегляний ріг бібліотеки. Перебрав усі енциклопедії, всі лікарські довідники, які знайшлися у бібліотеці та в дружини. Але про ознаки раку горла в них анітелень. Хай вони всі повиздыхають, писаки, за що тільки гроші їм платять. Якось дружина мало не помітила, що її медичні підручники гортаю. Вже клямкою брязнула. Я, правда, встиг всунути книгу в стелаж. Ідіотське становище. Може б, і наважився піти до лікаря, але ж дружини не минеш. Вона часто в реєстратурі сидить. Та й медсестри розкажуть. Та що медсестри? Завтра уся Терехівка знатиме: у Гужви, завідувача бібліотеки, рак горла.

Доведеться забрати зошита до свого кабінету й писати на службі, можливо, затримуватись після роботи. Боюсь, що дружина ненароком відчинить шухляду та зазирне. Не люблю голосінь. Ще наголоситься.

Засинаєш увечері й сподіваєшся, мрієш, що вранці чорний відчай розвіється, раптом прокинешся здоровий, дужий — і попереду життя. Після ночі ще оком не лупнеш, слину гарячкове ковтаєш, а воно не зникло, в о н о тут, ще й побільшало за ніч. І попереду тільки шість тижнів. Де там, уже майже п'ять. Одразу гідкий холод по тілу. Я десь вичитав — могильний холод. Але годі. Так і збожеволіти можна, не дочекавшись скону.

Писатиму ліпше про Івана Кириловича.

— Іване Кириловичу! Помилка! — гукнув друкар, ніби щойно помітив секретаря.

Загатний підхопився, зіжмакав пильовик:

— Прокляття! Авторучка випала, мацав-мацав, наче крізь землю провалилась. Де помилка?

— В заголовку. На третій. Пристукнув газету, глянув, а там: "Кукукурудза на силос". Три "ку". Сам боюсь виправляти, ще гірше втну. І редактора не хотілося будити — завтра по догані коректорам вліпить. Так я до вас...

Шульга белькотів, белькотів, ледве встигаючи за Іваном, котрий широко ступав у бік редакції. Йому хотілося швидше відійти од райвиконкому і від усього, що хвилину тому сталося:

— Ви їдьте, переберіть, я зараз прийду. Велосипед друкаря задеренчав попереду й зник у темряві.

Він на одну мить піддався слабкості, й ось маєш. Невже Шульга щось помітив?

Тільки не вистачало, аби Терехівка зашкваркотіла, буцімто Загатний вірить у бога й молився, вийшовши вночі од Люди. Яка гидота! А винен сам. Після розмови з Людою здалося раптом, що він дуже самотній. Що він нікого не кохав і не покохає. І що в розбраті з Людою причина не творчість, а його нездатність по-справжньому закохатись. Неврастенія, звісно. Але все це так навальне впало на нього, що годі було відбутися незначними жартами. Та ще ніч. На одну мить він забув і свою творчість, і свою велику місію. Бачте, йому захотілось людського щастя. Тоді біжи, обміняй святі творчі години завтрашнього ранку, коли почуватимешся богом, на пелюшки, фікуси й тепле тіло під боком. Чому ж ти стоїш? Ще не пізно. Вона забуде твою недавню промову. Як і ти забудеш викарбувані в серці слова, що за них так дорого заплатив чотирьохсотденним гниттям у Терехівці: якщо не бути генієм, краще не існувати... Якщо не бути генієм, краще не існувати... Частіше повторювати — найкращий спосіб боротьби з власними слабкостями.

Він заходив до редакції, рішуче зіпівши зуби. Життя — це боротьба. Найперше з самим собою. Уже потім з оточенням...

Оксанка прокинулась десь після дванадцятої, закомизилась і не здалась на жодні Андрієві зацитькування.

— Давай переповимо та погодую, хоч і ранувато, але, може, потім довше поспить, — рівним голосом сказала дружина, ніби зовсім не спала.

...Можна просити дві кімнати з кухнею, в райцентрі з квартирами вельми сутужно, але в редакції сімейних претендентів немає, а райком буде, десь під осінь здаватимуть. Якщо Гуляйвітер захоче — виб'є. А можна ще привезти з села її матір і ненароком похвалитися редактору, мовляв, дивіться, як живемо, — троє дорослих і дитина в одній кімнатці, і тридцять карбованців щомісяця, й дружина лише з вересня працюватиме. Гуляйвітер — сентиментальний поза своєю діловитістю, він любить опікувати. А ще краще секретаря райкому при нагоді підключити, адже доводиться їздити з ним у села. Ось їдемо повз двір, де знімаю кімнату, я й кажу: "Водички не бажаєте випити?" Ні, не годиться, краще б кваску, теж примітивно, як каже Іван Кирилович, ага, я скажу секретареві: "Дмитре Семеновичу, в мене донька, п'ятий місяць, таке миле, недавно з села привіз, хочете подивитись?" Секретар, припертий до стіни, не зможе ж сказати, що не хоче дивитись на Хаблакову доньку, що йому це нецікаво, хіба вже дуже ніколи, тоді я іншим разом, коли мимо їхатимемо, з тим же запитанням.

І ось ми заходимо, Марта демонструє нашу доньку, а в нас тіснява, задуха, мати її теж тут, ще для враження Христинівну запросити. Марта починає дипломатичну розмову, як важко з дитиною в такій крихітній кімнатці. І секретар вимушений обмовитись: "Потерпіть кілька місяців, закінчуємо будинок..." Тоді я хапаюся за ці слова, біжу до Гуляйвітра, Гуляйвітер біжить у райком і каже: "Перший пообіцяв Хаблакові квартиру в новім домі, треба внести до списку..." Як усе кругле й гарно, наче по писаному!

Це лише одна з комбінацій, а їх можна придумати безліч. Головне, щоб тебе не спиняли жодні етичні норми, моральні принципи, їх вигадали професори, що мають

багатокімнатні квартири. А в кого немає навіть кімнати, треба лізти напролом. Не постукаєш — не відчинять. Хто не вельми соромився, коли виписували призначення, той нині працює в місті. Ех, коли б вернути час розподілу, він би вже не ховався за спину, очікуючи, коли його покличуть та скажуть: "Ось що лишилося, вибирайте!.." Він би розштовхав їх ліктями, горло перегриз... Андрій Сидорович не впізнавав себе. Виявляється, найважче ступити перший крок. Варто сказати Гуляйвітру, що його вуличний песик високої породи, варто один раз переступити через себе, зрадити себе, заплющити очі та притоптати власну совість, як ланцюг видзвонює далі, ланка за ланкою, бубличок за бубличком, до кінця.

Це ніби криниця з корбою, тільки випустиш з рук — відро потягне вниз, корба крутнулась, потім ще раз, швидше, швидше, корба стугонить, цямрина хитається, а відро летить у темне, густе провалля, куди й зазирнути страшно.

Але Хаблак зазірав. З цікавістю й острахом дивився у прірву, що відкривалась перед ним. Тепер він буде вільний від самого себе. Він усього доможеться, бо не спинятиме себе пересторогами: це незручно, нечесно або "що подумують люди". Все дозволено, що собі на користь. Справді, чому він, вчинивши один нечесний крок, не може зробити другого? Набагато легше, ніж перший. А третій легше, ніж другий. А четвертий... Знову криниця з корбою. Знову чорна прірва, де навіть зорі не блимають...

Цього разу Хаблак відсахнувся. Аж застогнав, крутнувся на постелі, обличчям у подушку.

— Болить щось? — прошепотіла Марта, вкладаючи дочку в ліжко.

— Болить...— видихнув по хвилі Хаблак.

Спливає ніч, ось-ось почнеться день моїх героїв. Небавом над сонною Терехівкою зійде сонце, білі тумани зарожевіють у березі й повіються червоною віхолою до неба. Розквітнуть росини на кущах, павутиння в бур'янах, під книгарнею заіскриться. Заскрипить криничний журавель, Іван дістане відро свіжої води, у голубих хвильках плаватиме листя вишень — вночі парубки вертали з гулів, шматували ягоди, листя в колодязь натрусили...

За п'ять тижнів до смерті стаєш ліриком і починаєш розуміти, скільки втрачаємо, йдучи з цього світу.

День починається для моїх героїв, тільки моє, Гужви, сонце сідає, обіцяючи вічну ніч...

ДЕНЬ

Випадковість чи перст долі, але до якого б гурту я зараз не втрапив, одразу розмови про смерть починаються. Ось і не вір у прикмети. Сьогодні завідувачка нашою читальнею розповіла випадок із сином. Надвечір'я, сутінки. У вітальні зібралася сім'я, телевизор дивляться. Раптом прочиняються двері, на порозі, в холодних голубих тінях од екрана, семирічний хлопчик. І голосне, відчайне:

— Мамуню, я теж колись помру?

Вітальня мовчить. Чим утішиш?.. Він зрозумів ту мовчанку. І — в сльози, в крик. Збиралися лікаря викликати. Нервовий приступ. З тиждень сам спати боявся. Тільки за

материну руку тримався. Потроху минулося.

Я не пам'ятаю, щоб у дитинстві про смерть думав. Брешу. Певний час був переконаний, що в мене сухоти. Але це несерйозно після лекції про туберкульоз, що її читала районна лікарка. Тоді мене лякала навіть не смерть, а сама хвороба: доведеться на людях плювати в хустинку, покладуть до лікарні, колотимуть...

Правду кажучи, я до оцих ось недавніх днів не міг уявити, що мене колись не стане. Можливо, я надто товстошкірий. Нерви міцні. Тобто теоретично я знав, що всі смертні й що я, на жаль, теж. Але смерть відступала в туманну безвість. І на думку не спадало, що через п'ять, десять, двадцять, навіть п'ятдесят років світ для мене згасне. Коли купляв мотоцикла, був переконаний, що їздитиму на ній доти, доки не зістариться. Зводив у думках на місці старого, тещино, новий будинок і думав, що років через тридцять або й раніше доведеться ще новіший будувати. Довше він не витримає. Речі були смертні, але я безсмертний. А зараз це найбільше дратує. Коли б разом з нами гинули речі, і нам би легше вмиралось. Але ж ні, той дурноверхий погріб, що його майже власноруч змурував, стоятиме щонайменше півстоліття, ковтаючи в своє ненажерливе нутро картоплю, буряки, квашеню, молоко, сири, всіляку живність, а мене за півтора місяця черви точитимуть!..

Коли б лише це. Я гірше передчуваю. І тут нікому не дорікнеш. Мине трохи часу по моїй смерті — й чужі руки візьмуться за важіль швидкостей мотоцикла, переведуть на нейтральну, втикнуть ключа, шморгнуть ступнею, і мотоцикл покійно повезе його — не буде ж дружина вічно вдовою, життя є життя. Інший ходитиме подвір'ям, братиме воду з колодязя, якого я викопав, аби не човгати аж на вулицю, сидітиме в альтанці, котру я стеслював і обсадив диким виноградом, вмикатиме мого магнітофона, мого телевізора, зніматиме моєю кінокамерою. І вони всі: погріб, телевізор, колодязь, альтанка, магнітофон, мотоцикл — всі-всі одразу ж забудуть мене, наче ніколи й не існувало на світі Гужви, якому зобов'язані своїм життям.

Це, мабуть, найпідліша зрада з усіх, які я знав. Бо ні дівчата замолоду, ні друзі, ні навіть дружина — ніхто не обіцяв мені безсмертя. А речі обіцяли! Вони лащились до мене, вони нашіптували: купуй, теслюй, діставай, загороджуйсь нами від незатишного світу; ми твоє тіло, ти безсмертний, бо ми вічні. А тепер вони мило всміхаються та здаля кивають мені: "Прощай, не згадуй лихом, ми підемо далі, а тебе не візьмемо з собою, навіщо нам мертвяк?" І я лишаюсь один-однісінький на осінній дорозі, вже сутеніє, з полів котиться пітьма, стає моторошно і лячно, тепер я розумію: кожен помирає самотній, є така п'еса. Хай будеш ти проклятий, оманливий, зрадливий світе речей, який я сам породив!

Виявляється, в казочці, в лісовій ідилії, була трагічна недовомовленість, а я не помітив чи боявся помічати. Взимку голодні вовки з'їдять вола, корову з'їдять, кабана з'їдять, півень утече в сніги — і там його лисиця зловить або й з голоднечі сам скоцюрбиться; але вогонь у печі не згасне, тепло, червоно блиматимуть серед снігової пущі віконця хатини, пахкий дим витиметься над бовдуром — вовки сидітимуть півколом на припічку, грітимуть свої замерзлі хвости й жуватимуть смаженю з м'яса

недавніх господарів. Хатці ж буде байдуже, хто в ній заново оселився. А скільки вона обіцяла мені, ця хатина серед снігів — моє дитинство, моя юність!..

І слимакова мушля — лише ілюзія затишку та безсмертя. Слимака висмокче якась жаба-риба, чи хто там ними живиться, а мушля так само весело, манливо, безтурботно хилитатиметься на грайливих хвильках, зваблюючи іншого довірливого Гужву. Потім у мушлі знову хтось оселиться, а мушлі байдуже, хто в ній мешкатиме, вона кожному обіцятиме безсмертя. Ну і світ! Будьте ви ще раз прокляті! Ми недоїдаємо, ночі просиджуємо над роботою, економимо кожную копійку, аби було не гірше й не менше, ніж у людей, а ви нас лишаєте голими саме в ту мить, коли ілюзія нам найнеобхідніша...

Ну й розфілософствувався я... Вам, певно, давно обридли такі мудрощі. Мене не спиниш, коли допече. А таки дуже допекло. Далі нема куди. Квапилась людина, метушилась, мріяла, по вуха в клопотах, надіях, бажаннях — і раптом її хапають серед вулиці, зупиняють та кажуть: поспішати нема куди, розумієте, нема куди, приїхали, злазьте. Людина підводить очі, озирається здивовано: куди ж вона прагла, що зробила, якими клопотами жила, де слід її? А люди ідуть, ідуть, мчать машини, "Купуйте лотереї, купуйте лотереї!". Годі сліду шукати на тротуарах, на дорогах, якими щохвилини пробігають тисячі. Сліду нема. Невблаганна сила викидає людину з людського потоку, веде вбік, людина знає: ще кілька кроків — і все. І без вороття. Навіщо. Ще шаленіше озирається людина в останній надії помітити хоч який слід її метушні, а сліду немає, немає, немає...

Але повернувся від цієї сумної пісні до роману. Хай трохи злагідніє серце в колі моїх героїв, вони щасливіші — для них зараз розпочнеться новий день. Мені ж до кінця роботи ще більше години, напишу про Іванове пробудження, аби чимось зайнятись. Віл покірно ступає до воріт бійні, хоч ще здаля чує запах крові. В тім своя, воляча філософія.

Івана розбудило радіо. Об нещільно прочинені двері сусідньої кімнати билися спортивні марші. Зирнув на годинника — пів на восьму. Господарка навмисне ввімкнула репродуктор: не вистачало, щоб він спізнився на роботу. Потягся до тренувального костюма на стільці — зверху лежала авторучка і блокнот. Повернувся дуже пізно і ще збирався ранком працювати. Тепер доведеться відкласти на обідню перерву. Він пообідає пізніше, а з години до двох писатиме. Приємно розпочинати день передчуттям творчої роботи. Це збуджує, і більше себе поважаєш. Він уже з місяць серйозно не працював. Та й усе, що досі зроблено, маловартісне порівняно з його новим задумом. Це, певно, свідчить про молодість духу, коли прожите життя вважаєш лише прологом майбутнього, справжнього. Тільки в роті гидкий присмак. Учора здуру накурився і набалакався. Здається, припеченої руки замало. Якщо треба, він голки під нігті заганятиме. Сили волі вистачить. Але таки витруїть із себе весь непотріб, лишивши справжнього Івана Загатного. Віднині він буде самим собою.

Ласкаво погладив цупкі листочки блокнота. Він їх любив, бо їм судилося прийняти в себе його найзаповітніше. Уже бачив на білім папері лави слів, що їх здатні породити

лише почуття та розум Загатного. Раптом спало на думку, що, можливо, саме цьому блокнотові судилося тисячоліття лежати під склом у майбутньому музеї письменника Івана Загатного й зараз його пальці торкаються вічності. Думка була трохи жартівлива, а трохи і навсправжки, йому не хотілось у цім копирсатися, засміявся радісно і вийшов на ґанок.

Господарка підмітала двір, вона підмітала його кожного ранку, відколи помер чоловік,— нудьгувала.

— Доброго ранку, — сказав Загатний.

— Доброго ранку, Іване Кириловичу, як спалося?

Вона так хотіла побалакати, трохи забутись. Часом Загатний милостиво слухав терехівські новини, але сьогодні його не звабити, він економитиме кожен душевний порух. Метнувся повз розкішні жоржини в город і межею подибає на левади. Побіг трав'янистою стежкою між тинів та верболозів, високо підіймаючи коліна і тулячи до грудей руки, наче справжній спортсмен. Хати здивовано зиркали голубуватими шибками з-під стріх та черепичних дахів. За рік вони так і не навчились прикидатися, що Іванова зарядка їх не обходить. Зробивши коло над річкою, спинився в улоговині, замахав руками, закрутив попереком. Шиби стежили, стежили...

Коли б то хати здогадувались, як він ненавидить цю щоденну ранкову гімнастику! Але в герці, якщо він триватиме навіть ще рік, переможе Іван Загатний. Минулої осені до нього підійшла ця посередність — Бурляй з інспекції: "Перші дні ми всі героїлись. Я теж починав з гімнастики. Тепер волю зайву годину поспати. Не той ритм життя, колего. Провінція. І ти звикнеш..." Найгірше було взимку — під зловтішними поглядами білих шибок розтирати груди снігом та ще бадьоро вітатися з терехівцями. Але він і тоді не скорився, видужив. Треба поспішати, за двадцять до восьмої він будь-що повинен сидіти в їдальні, за крайнім столиком під фікусом. За дванадцять до восьмої офіціантка поставить на стіл двійко варених яєць, манну кашу і склянку чорної кави.

Загатний причимчикував до хати, дістав з криниці відро води (у смарагдовім небі плавало вишневе листя), вмився до половини й витерся волохатим рушником, що його передбачливо винесла господарка. Над тином, від кілочка до кілочка, пливли голови терехівців. Вітались і зацікавлено зиркали на Загатного. Він тер тіло до рожевості, до болю. Тоді одягся у випрасувані штани і білу полотняну теніску з вишивкою над кишенею, теж дбайливо випрасувану (доплачував господарці за прасування, щоб кожного ранку була свіжа теніска з вишивкою — купив їх колись аж п'ять однакових, ще за студентської практики, і зараз терехівці дивувались: щоранку в свіжій, ніби на парад зібрався). Буде паркувати, але піджак накинув, вулицями він ходив тільки в костюмі, дуже йому потрібне теніське панібратство з терехівцями. Цікаво, хіба ми одягаємось лише задля тепла, вигляду і таке інше? Одягом перш за все ми відмежовуємось од світу, од інших, схожих на себе, одяг стереже наше "я", голі, ми розчиняємось у масі, натовпі, порожнечі. Одяг підкреслює, що ти інший, не такий, як усі, і зась вам усім до мене. Цю думку треба записати.

Загатний глянув на себе в люстро — трохи стомлена життям високочола

інтелектуальна людина. Худорляве обличчя, рання сивина на скронях, глибокі замислені очі,— узяв з валізи шостий томик Гегеля, п'ятий учора забув у редакції, спішив до Люди,— і вийшов на вулицю. Ступав без поспіху, трохи опустивши плечі й голову, було ще двадцять дві до восьмої, двох хвилин цілком вистачає дійти до їдальні. Коли вітався зі стрічними, високо підводив голову, ніби щойно пробудився од глибоких дум, без усмішки (в Терехівці всі при зустрічах чомусь дуже безглуздо всміхалися одне одному, він це давно помітив), але поважно, низько вклонявся. Хтось писав, уже не пам'ятає, що ввічливість — найкраща форма відчуження. Він знає, як дратує часом натовп його підкреслена інтелігентна чемність. Та ще з Гегелем у руці. Гегель і Терехівка. Діалектична логіка. Філософія історії. "Ви не чули, кажуть, з вересня району не буде, це вже точно, Галька-ветеринарша приїхала з області, на власні вуха, а ви нічого не чули?" Він купив дванадцять томиків у букініста, видання 30-х років, у чорній коленкорівій обкладинці, літери тиснуті золотом.

"Що це ви за книжку все літо носите?"

"Гегель, багатотомне видання".

"Вчитесь? Я сам нещодавно складав його. Вік би не бачити. Я на заочнім".

"Не подобається?"

"Хто?"

"Та Гегель".

"Ха-ха, ну й гуморист ви. Я ж по філософському словнику... Та й ви не мучтесь, а візьміть філософський словник, жартома складете".

"Я вже скінчив університет. Гегель — мій улюблений філософ".

Дуже характерна розмова. У піку Терехівці він закохався б у самого диявола, не те що в Гегеля.

Зараз буде за двадцять восьма. Десять секунд. Саме зійти на ґанок і перетнути залу. Іван Кирилович привітався з буфетницею, вона навіть не глянула на годинник: з півроку дивилась і зводила брови. Тепер звикла, не дивується. Іноді переводить стрілки з його появою, якщо годинник лишився з ночі незаведений і відстав. Вклонився офіціантці. Вона несла склянку чорної кави. На столику під фікусом стояла тарілка манної каші, білий хліб і яйця на тарілці. У нього хворий шлунок. Якщо не поберегтись, може бути виразка. Він мусить харчуватися обачно. З кухні пахло смаженим. Шашликом. Шніцелем. Підгорілою цибулею... Він любить смажену цибулю. Тільки не дозволяти собі зайвих думок. Так можна розкиснути. Вирватися б до обласного центру та наїстися досхочу в ресторані. Він доведе їм, що має сильну волю. Десь на третій день по приїзді в Терехівку завідувач їдальні допитувався: "А якщо не прийдете за двадцять до восьмої?"

"Мене не буде лише тоді, коли я вночі несподівано переселюсь до іншого світу. Але ви нічого не втрачаєте. Я плачу за тиждень уперед".

Його відповідь довго мандрувала по Терехівці.

— Ви не читали Белля? — якось поцікавився Іван.

— ..Золя читав, а Белля не доводилось, здається. Стільки роботи, знаєте...—

зняжковів завідувач. "Тільки не вистачало, щоб ти читав Белля.

Прочитав попередній розділок про себе — бридко стало. Навіть ця історія провінційного "хвілософа", який усі свої двадцять сім років мріяв так улягтись, щоб боки не муляло, — гірша від істерії. Свідома спроба істерії, гра в істерію, симуляцію — ось точний діагноз. А все тому, що, розп'якуючи про власну смерть, я не вірю в неї або щосили намагаюсь не вірити, лишаю для себе щілину, закуточок, де можна сховатися за слова, за, щасливий випадок, за ілюзію. Проте ж ховатись нема куди. Не сховаєшся.

Сьогодні вранці пройшовся по саду, молодесенькі яблуні треба б соломою оперезати, скоро морози. Згодом подумалось: кому це треба? Мені в усякому разі воно ні до чого. Це я напевне знаю. Вже не те що яблук — зелених листочків не побачу. Звичайно, коли вмирають років під сімдесят, можна зігрівати в садочку свої старі кісточки, садити молодняк і мріяти, що онуки та правнуки, яблука смакуючи, тобі; дякуватимуть. Ще одна людська ілюзія. А якщо тобі лише під тридцять і ти сам яблук не встиг наїстися, а тобі кажуть досить... Можливо, це егоїзм. Кожен буде егоїстом за таких обставин. Нормальна реакція живого організму.

Цікаве спостереження. За останній тиждень моя хода змінилась. Раніше майже бігцем на роботу і з роботи: вдома по господарству турбот доволі, не гайнуєш жодної хвилини. Тепер мені здається, що чим швидше йдеш, тим непомітніше час спливає. А шкода ж, кожна секундочка на обліку, кожна мить хочеш відчути, знаючи, що вона вже ніколи не повториться й дуже мало їх у тебе лишилось. Ось і ступаєш повільно, насолоджуєшся своїми рухами, думками, навколишнім світом. Взагалі лише тепер зрозумів я всю відносність часу. Даремно ми метеликів-одноденок жаліємо: мовляв, дуже мало тішається білим світом. Дурниці. Для них день, певно, вічність, чи не довший за наше багаторічне життя. По собі суджу: зараз кожна доба для мене незрівнянно розтягується, ніби гумова. Скільки передумаю, відчую — раніше за місяць того не встигав. А все тому, що не поспішаю жити. Прокидаюсь рано — який там сон, ще висплюсь... Милуюся, стримуючи бухикання: наливається світлом кімната, дружина легко дихає, донька в ліжечку з боку на бік перевертається, сніжок на шибках шарудить, бузок під вікнами хилитається, півень-соня похапцем прокукурікає в хліві. Нарешті теща на кухні гримкотне чавунами; дружина прокинеться, одягається, а я все ще не поспішаю, смакую світ, ніби дитинча цукерку.

"Миколо, час уже корові нести!" — нарешті прошепоче крізь двері теща, аби не розбудити онуки. Тоді я підводжусь, відчиняю хліви, випускаю курей, несу з тещею чи дружиною цебро пійла корові. На цім моя господарська місія закінчується. До сніданку пройдуся садом, ще сутінковим, сіруватим, — пізня осінь, потім снідаю, цмулячи кожную ложку супу (раніше, бувало, сьорбаєш, на годинник глипаєш, давишся хлібом — ні задоволення, ні відчуття часу). За десять до дев'ятої (весною та влітку робочий день у районних установах з восьмої починається, інші півроку — з дев'ятої) біжить в амбулаторію дружина. Тоді сідаєш у крісло з якимось журналом у руках, але не читаєш та й ні про що не думаєш. Тільки прислухаєшся до цокоту годинника — цок-цок, цок-

цок, цок-цок, цок-цок, уже на шість секунд менше лишилося жити, цок-цок, ще на дві, але ти не змарнував цих секунд, бо відчув їх. Треба буде купити пісочний годинник, але в терехівських крамницях немає, там час перестає бути чимось вигаданим, невловним, він матеріалізується, його можна бачити, сам плин часу спостерігаєш; годинникові стрілки—теж непогано, але це радше символ, і до того ж більш статичний.

Десять о десятій прокидається дочка, кличе до себе, конозиться; теща одягає її, а я ніби не чую. Зараз для мене існує тільки час, бодай краплинку якого шкода загубити. Все, що заважає його відчувати, чуже й байдуже мені. За п'ятнадцять хвилин до одинадцятої — бібліотека працює з одинадцятої — одягаюсь, виходжу на вулицю. Здається, що від ночі минуло не п'яток годин, а щонайменше тиждень. Радію тій ілюзії, всміхаюсь молодому снігові, колючому вітрові, але теж жодних різких емоцій, емоції відволікають, розпорошують увагу й силу.

Обережно ступаю по тихій, білій вулиці, а перед очима лише піщаний годинник і золотистий струмок тече, тече...

Шість днів не виймав із шухляди зошита. Не міг писати — не вистачало нахабства. Спершу себе зрозумій до пуття. А ти не зрозумів, хоч вигадав добре, шана моїй винахідливості — відчувати кожную мить і в такий спосіб продовжити п'ять тижнів мало не до вічності. Але вже третього дня мені стало лячно, далі страх ріс щогодини, ніби снігова лавина, яка котиться з гір. Він і змусив чесно озирнутись. Але позаду нічого навіть не бовваніло. Тобто в межах останніх днів. Ніби якесь провалля. Сіра пустеля — ні спогаду, ні сліду. Хай манюсінського. Погодьтеся, це дуже страшно, коли запитуєш себе: ти жив чи не жив ці дні і чи живеш сьогодні, зараз? А я ж смакував кожную секундочку, наче гіркий п'яниця останні краплини оковитої.

Поруч цього провалля з яскравою реальністю постали минулі дні, місяці, роки. Навіть найпрозаїчніша відпустка моя, перша в бібліотеці, коли за місяць огородив садибу парканчиком та збив з бракованих дощок хижку, — навіть вона лишилась у пам'яті. Я плентався уздовж загорожі, мацав штахетики, жердини, головки забитих гвіздків — кожен беріг у собі секунду мого життя, а то й дві: це був справді зматеріалізований час. Кожен забитий мною гвіздок гальмував його квапливий біг—ця думка й зараз не дає мені спокою. Десять тут вирішення проблеми, яка болить мені.

Знаю, що не відкриваю Америки. Може, й глузуватимуть столичники: мовляв, усе це давним-давно відоме, ще Гете писав — тільки робота зберігає мить, безсмертить людину. Але ж скажу вам, і до Гете писали... Я не претендую на відкриття. Кожна людина, навіть найпростіша, як люблять у нас казати, відкриває світ заново. Я й описую щойно відкрите мною. Не конечна мета головне (ми всі приходимо майже до одного й того ж), а дорога. Над цим теж варто поміркувати.

Обернусь поки що до своїх Іванів та Хаблаків, аби ви не покинули цих сторінок, заморені моїм периферійним мудруванням...

Кожного ранку, прошкуючи до редакції, Загатний мав клопіт з вітанням. По-перше, він ніколи не запам'ятовував облич. На роботі, в установах, у клубі люди пливли мимо, наче на ескалаторі метро, не полишаючи сліду ні в пам'яті, ні в серці, бо Іван не

цікавився ними. Аби знати масу, треба виявити кілька стандартних типів, а він їх досконало вивчив ще у війську. Тож і виходило, що Івана Кириловича знали всі терехівці, а він лише якийсь десяток найколеритніших постатей, окрім, звичайно, редакційних колег та районного начальства.

Змушений селищними традиціями вітатися з кожним стрічним, він виробив знаменитий загатнівський уклін (терехівські старожителі досі люблять копіювати його, згадуючи славне минуле селища за святковим столом після першої чарки. Це був геніальний синтез нарочитої, підкресленої ввічливості й заглибленої в себе стриманості). Хай знають, що хоч він і поруч них, хоч і спішить одними й тими ж закуреними терехівськими вулицями на роботу, він все одно не з ними. Його уклін — тільки машкара: віддає шану традиціям людського збіговиська, але втямте, які гони між Загатним і Терехівкою.

І ще одне бентежило Івана Кириловича в ці ранкові години —зустрічі з районним начальством. Аби поважати себе, доводилось і тут користуватися типовим проектом: холоднувате обличчя, легкий нахил голови, замислені очі, що пробігають по стрічному, не помічаючи його. Але це важко вдається. Мабуть, діє інерція посередностей, що липнуть до сильних світу сього, наче вогкий сніг до чобіт. А може, ще армійська звичка.

Ніби йому не однаково, хто перед ним: терехівські вожді чи терехівська маса. Усі на один копил шиті. Щосили тулив губи, щоб не розвела їх багатозначна усмішечка, а погляд не підсолодился хоч краплею улесливої теплоти. Мовляв, ми з вами рівня, хоч зараз про це ані слова, і тільки ми з вами знаємо ціну всьому, що вовтузиться десь далеко внизу, біля наших ніг. Теж мені солідарність. (Такі думки дуже гнітили Івана Кириловича, що глибоко зневажав будь-яке начальство й мав себе за дуже самостійну індивідуальність). Намагався пересилити себе. Завваживши голову райвиконкому чи райкомівського секретаря, робив ще холодніше обличчя та майже не вклонявся, ледь кивав головою, ніби й справді милостиво ошчаслилював їх своїм вітанням. Начальники, звісно, гнівалися в душі, застерігши таку демонстративну неповагу, бо, як і все у нас, були люди прості, щирі й трошки патріархальні.

Нарешті, стомлений майже п'ятихвилинною (од їдальні до редакції іти було чотири з половиною хвилини, і ще тридцять секунд лишалось, аби перейти двір та відімкнути двері) напругою нервів, Іван Кирилович звертав у редакційні ворота та з десяток кроків, до шовковиці, де знову потрапляв у погляди колег, міг належати самому собі. Загатний дуже любив ці десять кроків. Лише тепер по-справжньому насолоджувався ранком, вдячний дворові за перепочинок.

Скинувши на мить королівські шати, він уперше помічав небо — ще не спечне, голубе, свіже. Помічав айстри, сині, рожеві, білі, що пінилися уздовж стежок. Ніжні настурції ловили сонце та джмелів. Намистинки роси сріблились на стрільчатому листі пирію. Мишуваті горобці вибирували в траві під шовковицею перестиглі ягоди. Це був миттєвий подих чогось великого, справжнього, він збуджував та оновлював Івана після першого акту вистави перед наступною грою. Це був антракт. Ці кілька секунд

Загатний думав лише про свою майбутню творчість (у загальних, приємних рисах). Він передчував їх, неповторно плідні хвилини натхнення, коли залишиться сам у прохолодних кабінетах редакції, схилиться над білим папером і засіє його темним плетивом своїх думок та образів. Він іде в людський гвалт, в стовписько, в колотнечу, він хоче довести їм, що посередністю бути легко, вони ж і на те нездатні, нездатні на своє бездумне, рослинне існування, вони ниці в своїй ницості, він проштовхується крізь пітнявий натовп у коло, йому зав'язують очі хусткою, він презирливо посміхається і... Але потім, колись, можливо, в обідню перерву, бо зараз на нього чекають. Ось вони — Дзядзько, Хаблак, Гужва, Молохва, Пріська, друкарка, Уля, вони вже побачили, стежать за ним, зараз він привітається, антракт скінчиться, третій дзвінок, час на сцену. Чи не в тимчасовості та неконкретності уся принада цих десяти кроків? Вони чекають на нього. Що ж, беріть мене, розпинайте сім робочих годин, але ви, ниці, і не здогадаєтесь, що я не я, тут лише моя тінь, а сам я давно в своїй новелі, де я вільний бачити вас такими, які ви є насправді. І я насмішкувато зирю на вас з тої недосяжної для посередностей вершини...

— Доброго ранку, товариші!

Вони про щось балакали до його появи, реготали й лускали разом з насінням свіжі терехівські плітки. Холодна Іванова стриманість, наче ланцет, розтяла їхню безпосередність, сміх згас, балачки стихли. Загатному подумалось, чи не про нього тут пліткували. Невже встигли дізнатись про вчорашню зустріч з Людою?

Коли він повертав у редакційних дверях ключа, репродуктор на майдані протутукав вісім.

Сьогодні вперше за коротку журналістську діяльність початок робочого дня здався Хаблакові не святом, а службою. Не обтяжливою, правда, як у школі, в часи студентської практики, — тоді він ішов на заняття, ніби на допит: не поладив з класом, шестикласники глузували і з його зовнішності, і з прізвища. Тепер це було легке, трохи несерйозне розуміння необхідності: ось він відпрацює чотири години, потім година перерви на обід, потім ще три години роботи — і вільний, аж до наступного ранку належатиме собі, дочці та Марті. Навіть радів з незвичної легкості — так працює більшість, відтепер він належатиме більшості, розчиниться в масі, а це приємно заколисує, і ніхто не киватиме, що Хаблак трудиться до сьомого поту, вечори просиджує над замітками, які інші лускають, мов горіхи. Він працює, як усі. Він безтурботний, як усі. Він байдужий, як усі. Як усі — магічне слово. І збудливий холодок у грудях, коли опустиш очі долу, заглянеш у чорну прірву, куди можеш котитись, котитись і не сягти дна. Вночі він таки здорово налякався: ніби зняли раптово усі табу — все дозволено, варто лише захотіти. Ішов на роботу, буцімто молодий завойовник вулицями скореного, але ще не взятого "на щит" міста. З таким настроєм люди виборюють собі ім'я, достаток, високу посаду. Чому Андрій Хаблак має відставати від інших? Із старомодних принципів. Дружина має рацію — ми дуже незатишно влаштовані, щоб навіть у дрібницях боронити особистість. Інший живе, наче гриб у теплиці, і то пасує на кожному кроці перед сильними світу сього. Так сказала

Марта, і вона має рацію. Це лише вночі все видається страшним, трагічним. А розвидниться — самий дріб'язок, не вартий уваги. Він мовив дружині за сніданком:

— Усе думаю про того цуцика. Якось ніяково брехати. Ніби через квартиру підлабузнююсь до редактора.

Легко, трохи жартома сказав, не обмовившись і словом про чорну прірву, куди так легко скотитись.

— Ти можеш вважати мене обивателькою, вам, чоловікам, легко пишатися своїми чеснотами, а в жіночих руках домашнє вогнище, образно кажучи. — Андрій Сидорович здивувався з Мартиної розважливості, і на серці в нього потепліло. — Але я думаю, що за будь-яких умов треба обстоювати великі принципи.

Для дрібниць ми ще справді зовсім не влаштовані. В цивілізованім світі проста людина змушена поступатись частинкою особистості. Без цих жертв неможливе співжиття. До них усі звикли. І ніхто не дивується. Він же занадто наївний. Хіба не соромно буде комусь признатись, що позбувся гарної посади й не отримав у райцентрі квартири через шолудивого редакторського песика? Не соромилися ж генії хвалити недолугі вірші ремісників, бо ремісники мстиві. Гуляйвітер, судячи з усього, — звичайнісінький ремісник у житті.

Вкотре повторює він ці слова, насолоджуючись їхньою логічністю й тверезістю! Ось поруч нього, на лаві, під шовковицею, четверо колег. Хіба вони такі вже кришталево чисті? Дзядзько стелиться перед редактором, аж бридко хвилинами, нащо вже він, Хаблак, терплячий. Василь Молохва перейшов на братове, бухгалтерське місце, аби легше влаштуватись, коли район ліквідують. Гужва — ну, цей ще зелений, але теж не без хитрощів хлопець, знає, де як поведетися, зайвим словом не обмовиться. Ніхто собі не ворог. Звичайно, Іван Кирилович інший, по-справжньому чесний та принциповий, нікого не боїться, ні до кого не підлещується. Але Загатний — велика людина, що випадково потрапила в Терехівку, не Хаблакові на нього рівнятись. Загатний може дозволити собі чесність та принциповість.

Ось він заходить у двір редакції, високий, ставний, серйозний, Хаблаку не сімнадцять років, та іноді наважишся помріяти — і бачиш себе хоч трошечки схожим на Загатного. Цікаво, що скаже секретар про його нарис: редактора зранку не буде, отож тільки через руки Івана Кириловича, звісно, доведеться дещо підправити, навіть самому Гуляйвітру секретар іноді вказує на стилістичні недоречності, а тут перший нарис, хвилюється, ніби перед державним екзаменом. Хаблак ламає довгі пальці і заходить до редакції, пропустивши перед себе усіх своїх колег. Пропахлі тютюновим димом кабінети сьогодні вже не храм, на порозі якого хочеться зняти капелюх. Він прийшов сюди тільки служити, слава аллаху, згадка про нарис хоч на часину розвіяла тяжкі думи про редакторського цуцика.

— Товаришу Хаблак. Тут заплановано вашого нариса. Прошу на конвейер.

Ви вже знаєте подальшу долю всіх моїх героїв. Тільки Андрія Сидоровича я поки що обминув. І мав рацію. Шануючи свою прихильність до строгої документальності, не хотів підсовувати неперевіраних даних. Хаблак не належить до тих людей, що плавають

на поверхні й помітні здаля. Тихо пірнув він у провінційні хащі, у глухомань з перспективою непомітно зажити пенсії, коли б не журналістська братія. Якомусь районному газетяреві трапився вдячний матеріал. Він і прославив товариша Хаблака на всю область.

Від нас Андрій Сидорович поїхав десь за місяць після того) дня, про який ідеться в романі. Окрім історії з цуциком, на те були й інші причини, але про них нижче. Таки правда, лишатися на газетярській роботі під рукою Гуляйвітра, та ще поруч блискучого й безжального Івана Кириловича Хаблаку не було сенсу. В одному з північних районів області саме відкривався новий інтернат, вчителів забезпечували житлом — ще б пак, лісовий хутір, лірика, романтика, і ми позбулися колеги. Усі ці роки про нього ні слуху ні духу. Раптом в учорашньому номері обласної газети читаю нариса про вчителя Андрія Сидоровича Хаблака. Виявляється, він розгорнув в інтернаті бурхливу діяльність, посадив з учнями молодий сад, веде літературний гурток, збирає бібліотеку сучасної літератури з дарчими написами майстрів красного слова (до речі, серед подарованих книг згадується збірка Івана Загатного, воістину, невідомі шляхи господні...) Одразу подумалось, що пошлю колись і я свою ластівку, але згадав про хворобу і... Не судилось мені дивувати світ красним письменством. Одне слово, відчувається — людина не чуже місце посіла.

Не тільки для інформації читачів, яким непокоїться, що ж сталося з героями роману в подальшій життєвій суєті, згадав я про Хаблакові успіхи на педагогічній стежці. Не сприймайте серйозно мого трохи іронічного тону. Чесно кажучи, я заздрю Андрію Сидоровичу. Особливо в моїм теперішнім становищі. Якщо людина знаходить себе в роботі, вважай, вона наполовину щаслива. А я здогадуюсь, що й сімейне життя у Хаблака ладиться. Автор нариса згадує і дружину його, Марту, математику викладає в інтернаті. Так і уявляються мені затемнені котеджі вздовж каштанової алеї (в нарисі є схожий малюнок), шерхит золотого листя під ногами, легка паморозь на чорнобривцях. Андрій Сидорович з Мартою заводять донечку в інтернатський садок (в Оксаниних долоньках каштани) і прямують крізь густий запах осені назустріч дитячому гомону...

Звісно, Хаблаків хутір — це ідилія, лірика, моя б дружина засміялася, лірики на хліб не намажеш, коли до районного центру п'ятдесят ґрунтових кілометрів. А тут і область під боком, і до Києва по асфальту рукою подати. Але я в житті своїм не зазнав тієї лірики, й зараз трохи заздрісне, тужно.

Трохи зарано я втямив, що, ловлячи синього птаха, можеш і горобця не спіймати. Час був тривожний, безперервні балачки про ліквідацію третини районів області, куди тицьнешся з двома університетськими курсами, і без мене писак вистачить, та й не кожен редактор візьме заочника. І з Терехівки не хотілося їхати, затишненьке селище, зручно. До речі, вже із своєю дружиною зазнайомився. Думки у нас схожі. Характерами зійшлися, як то кажуть. Бібліотекою завідувала жінка головного лікаря району, а з моєю вони якісь там подруги. Лікар вчасно, ще до ліквідації району, п'ятами накивав з Терехівки, а я посів місце завідувача бібліотеки...

Як не крути, як не одурюй себе, а доходиш висновку, що єдине, чому щиро віддався

в житті,— оці зошити, оці німі записи, які я зчу для самовтіхи романом. Спершу бавився, рятувався від провінційної нудоти, від легкої роботи, потім захопився, посерйознішав, а тепер бачу, що вкладаю в них самого себе, і це єдиний воістину мій слід на землі. Глибоко й трагічно. Без пози. Яка може бути поза на краю могили? Тільки побоююсь, аби в ці сторінки себе не вклав щедріше, ніж героїв. Спішу занотувати свій найменший душевний порух, усі яскраві сторінки свого життя, що їх, на жаль, так мало. Адже знаєш — ось-ось піде все з тобою у вічну вічність, і це єдина надія лишити на землі хоч тінь свою. Так туристи викарбовують власні імена на знаменитих пам'ятниках, сподіваючись, потаємно навіть від самих себе, що через тисячу літ їхній слід відіб'ється в чийсь очах:

"Ми тут були..." І низка прізвищ. Я тут був, пишу я, і одне-однісіньке прізвище — Микола Гужва...

Ви бачили, як хоронять військових? Попереду оркестру, труни, вінків товариші несуть на оксамитових подушечках ордени та медалі. Поховайте і мене так. Коли б я був маститий, хай би урочисто-мовчазні друзі несли попередю жалобної процесії мої книги. Але я не маститий і вже не буду ним. Я навіть не певен, що допишу свого першого й останнього роману. Дружино моя вірна! В останні хвилини свої передам тобі заповітні зошити й прочитаю ці рядки. Хай колеги мої з бібліотеки пронесуть зошити перед моєю труною по мовчазних терехівських вулицях, і хай суворо-гордими будуть їхні обличчя: він жив не марно!

Він тільки починав, а скільки б ще міг зробити!

Іван читав Хаблаків нарис. Зневажливо посміхався з примітивності одних абзаців, дивувався простакуватій наївності інших, кривився на чужі слова і штучні діалоги. А прочитавши, подумав, що раціональне зерно в матеріалі є, як для районки, згодиться, але після серйозної правки.

Загатний почав правити Хаблакового нариса. Перекреслював каліграфічні рядки педагога і швидко, впевнено писав на звороті цілі абзаци. Нервові Іванові літери щедро засівали Андрієве поле, ховаючи під собою його недолугість і наївність. "Просто дивуєшся, як люди не вміють елементарно мислити",— думав Загатний і креслив далі, зсовуючи на край стола аркуш за аркушем,— виправлені, підчищені, тільки передрукувати на машинці. Далі пішли різні почерки, Іван не придивлявся, усі вони пишуть однаково погано, авторучка вправно ковзала по рядках, зводячи багатоповерхові конструкції: Загатний був і архітектор, і муляр, всі інші тільки підручні.

(Це й звалось у нашій редакції конвейєром).

Івана ніскільки не обтяжувала ця одноосібна робота, вантажте більше, ще, ще, я підніму, я вивезу, тільки що б ви робили без мене? Настане заповітна хвилина, я помахав Терехівці рукою з автобусного вікна, якої ви заспіваєте? Може, хоч тоді оціните, чого я вартий. А втім, якої ще подяки від людства йому забажалось? Воно спершу спопелить, тоді дякуватиме, молитиметься навколішках. Така діалектика. Викликав друкарку:

— Ось матеріали з моїми правками. Підготуйте до здачі в друкарню.

Все. Якомога менше слів. І в новелі. Викласти самий кістяк, без лірики. Теорія айсберга. Нині час притч. Дати клубок, а нитки хай намотує кожен, скільки зуміє, Терехівка, задуха, натовп і самотній одинак... Загатний узяв сьогоднішній номер газети, ще раз переглянув передову. Дурниця, а звучить, як могутня музика. Велика сила організованого слова. Організованого. Вишикуваного в колони, шереди, лави. Іван Загатний — полководець. Полководець слів.

— Улю, кличте товаришів на планівку! Хаблак блукав під дверима секретарської, тер свої великі, грабасті руки, пив воду: відколи нарис пішов на знаменитий конвейер — хвилювався. Мабуть, Іван Кирилович ось-ось покличе його, правда, досі він ніколи не кликав, коли правив Хаблакові замітки й кореспонденції, але ж це нарис, майже літературний твір. Нарешті друкарка винесла з кабінету секретаря жмут паперів, сіла до машинки. Редакційна молодь, котрій ще боліла її писанина, шукала свої матеріали. Нарис лежав на самому споді — Хаблака зсудомило. Спершу йому здалося, що закреслено найкращі місця, які він так старанно виписував, нижучи слово до слова. Але чим далі читав, тим ясніше усвідомлював, що викинуто красивості, банальні діалоги, які видавались йому багатозначними, мітингову патетику. Натомість з'явилися щедро посіяні секретаревою рукою точні, пружні абзаци, а то й сторінки. Нариса майже наполовину скорочено. Третину залишеного Іван переписав заново. Третину виправив, зводячи кінці з кінцями. Та ще подекуди визирали з-під Іванових рядків Хаблакові слова і вирази.

Кликали на планівку. Андрій Сидорович затис аркуші в спітнілій руці, ступив до секретарської.

— Конвейер розстроїв товариша Хаблака, — захихикав Василь Молохва, клацаючи кісточками рахівниці.

Уже зібрались, уже Загатний звів очі й помацав ними стіну над головами колег, як протяжно, різко задзвонив телефон.

— З райкому, товариш Гуляйвітер, — мовив Дзядзько, що умів по дзвінку вгадувати, хто дзвонить: вмикала й дзвонила телефоністка на станції, а її енергія, звісно, якоюсь мірою залежала від посадки замовника. Хаблак раптом загадав — коли не Гуляйвітер, сьогоднішній день скінчиться щасливо, усе саме собою влаштується. Але коректор уже подала трубку Загатному:

— Борис Павлович...

Хаблакові зробилося гірко, ніби така дрібниця й справді впливала на хід подій.

— Я Гуляйвітер! Вітаю, Кириловичу! — гукав у трубку редактор, аж відлунювало. — Ми з тобою на коні! Не маю часу, зараз п'ятихвилинка між засідань, приїду — розкажу. Гігантський успіх нашої передової! Перший уголос прочитав на засіданні! Наказав видрукувати ще триста екземплярів газети, роздати уповноваженим, і хай їдуть у села, організовують голосні читки. Передай наказа друкарні. Мене тут усі вітають, — Гуляйвітер захлинався. — Перший так і заявив: з почуттям, з уболіванням. Хай живе!

Він так і не дав Іванові Кириловичу обмовитися хоч словом, у трубці затутукало.

Хаблак жадібно стежив за обличчям секретаря. Ані промінчика радості не засвітилося на ньому. Гірше — легка тінь бридливості лягла на уста. Навіть трубку тримав нехотя, трохи віддалік, ніби не міг дочекатись, коли вже перестануть баляндрасити про успіх продиктованої ним передової. Усім своїм виглядом Іван демонстрував, що ніколи не сумнівався в неперевершеності будь-якого ним народженого матеріалу, але цей камерний успіх зовсім його не обходить.

Андрій Сидорович навіть образився трохи на свого божка: не слід Івану Кириловичу так демонструвати свою байдужість — сам перший секретар похвалив.

— Іване Кириловичу, дозвольте? — це Дзядзько. — Пропоную передову сьогоднішнього номера вивісити на дошку кращих матеріалів і сплатити автору підвищений гонорар.

— Надійшла пропозиція передову сьогоднішнього номера вивісити на дошку кращих матеріалів і сплатити автору підвищений гонорар, — безсторонньо повторив Загатний. — Хто за? Проти? Немає. Пропозиція приймається одностайно.

"Ну, підведися, скажи, — під'юджував себе Хаблак. — Хоч один раз зазирни у ту чорну безодню. Інші ж можуть. Чому тобі заборонено? Улестиш Загатного, а редактору про цулика добре слово мовиш, дивись, посада завідуючого відділом звільниться, тут і про тебе згадають, випробуй себе..."

— Товариші, — Андрій Сидорович підвівся. Потів, ламав худі пальці. — Думається, було б корисно, особливо для нас, молодих газетярів, провести семінар на основі передової, написаної Іваном Кириловичем...

Він не впізнавав свого голосу. Це був чужий голос.

— Передова продиктована за десять хвилин у номер. Ми і без неї маємо на чім учитися, — несподівано різко обірвав Загатний Хаблака. Геть блідий, Андрій Сидорович опустився на стілець. Хтось хихикнув, чи не Молохва за стіною. — Приступаємо до справ. Перша сторінка. Передова — за редактором, матеріали хроніки по району організовує товариш Дзядзько, здати об одинадцятій двадцять, товариші, занотуйте час, на десять хвилин пізніше — не прийматиму, зведення про стан сільськогосподарських робіт за товаришем Хаблаком, здати об одинадцятій. Друга сторінка... Третя сторінка... — кидав упевнено, строго, ніби диктував наказ про дислокацію військ за день до вирішальної битви. — Четверта сторінка — нарис товариша Хаблака, передрукувати й вичитати до дванадцятої години, міжнародний огляд, куточок вихідного дня, поради садівника... Пропозиції є? Запитання? Завідувачам відділів подати заявки на подальший номер. Планівку закінчено.

Усі підвелись і мовчки вийшли — чоловіки під шовковицею, викурити по сигареті після планівки, слабша стаття — у складальний цех, обговорити новітні терехівські проблеми. Посеред кімнати стояв Хаблак.

— Ви маєте щось повідомити, товаришу Хаблак? — дуже люб'язно всміхнувся Загатний. Андрій Сидорович сховав руки за спину й випростався. Ніяковість майже зникла, було лише трохи лячкувато та нудило, буцімто в літаку, що падав.

— Іване Кириловичу, ви знаєте, як я вас... одне слово, я, звісно, дуже молодий

газетяр, але... Ну, я не можу підписувати виправленого вами нарису...

— Ви що ж, вболіваєте за свою славу у віках?

— Іване Кириловичу, це мій нарис.

— Думаю, майбутні покоління вибачать вам мої правки. Усі великі люди колись починали.

— Це не правки, Іване Кириловичу. Ви написали нариса заново. Від мене там нічого не залишилось.

— А, ось воно що... Нездара Загатний підступно витісняє генія Хаблака. Ще один варіант знаменитої комедії "Моцарт і Сальєрі". Майте на увазі, оригінали зберігаються в архівах, і прихильники вашого таланту через тисячу років поновлять ваш текст, як тепер поновлюють давні фрески. Але чомусь мої правки влаштовують усіх, окрім вас, товаришу Хаблак...

— Я попросився до редакції не заради кусня хліба, Іване Кириловичу. На хліб я міг би заробити і в школі. Я хочу бути журналістом.

— Між нами кажучи, ви ніколи не станете журналістом, товаришу Хаблак. Це свята правда, і колись ви дякуватимете, що я відкрив вам на неї очі. З людини, яка півдня потіє над восьмирядковою заміткою, ще ніколи не виходило гарного журналіста. — Загатний холодно посміхнувся. — Ви нездара, товаришу Хаблак. Посередність. І чим раніше збагнете це, тим краще для вас. Кому-кому, а вам виступати проти моїх правок, м'яко кажучи, нетактовно...

Білий, наче аркуш крейдяного паперу, Андрій Сидорович повернувся і вийшов із секретарської, не причинивши дверей, його важкі кроки довго гули в сусідніх кімнатах, потім довготелеса постать пропливла повз вікна, повз курців під шовковицею й почалапала (плечі уклякли, руки з паперовим жмутком за спиною) до воріт. Іванові стало шкода Хаблака, й себе шкода, й дуже гидко, аж не хотілося жити. Поправив краватку, перевісився через підвіконня:

— Товариші, сигаретку...

Перший підвівся Дзядзько. Але Загатний насупився: не хотілося пригощатись із Дзядзькових рук.

— Аз фільтром ніхто не має?

З фільтром були в Гужви. Іван припалив, подякував, пішов у глибину кімнати. І раптом увесь вчорашній, отруєний сигаретним димом день хлюпнув у душу Загатного, прорвавши клятьби й тверді рішення. "Хлюпик, повна безвільність, від сьогодні починається новий Загатний, це для тебе останній шанс, скільки можна народжуватись і знову вмирати. Треба було сказати Хаблакові три слова: "Залишіть нариса собі", — і замінити його іншим матеріалом. А він намолов сім мішків... З варваром треба поварварському, ченці колись уміли гнuzдати свою хіть і свої пристрасті; лише так..." Іван глибоко затягся, одвернувся од стіни і тицьнув вогник сигарети в руку, трохи вище зап'ястя. "Не кажи зайвого, не кажи зайвого, не кажи зайвого..." Дивився в стіну, рожеві поля виринули з білизни і кружляли, кружляли. "Будь безсторонній, як бог. Будь безсто..." Пахло паленим... Загатний передихнув, відняв недокурочок, дмухнув на

ранку. Попіл розвіявся, мертво біліла спечена шкіра. Біле озерце поруч трьох рожево-синіх пухлинок. Коли без цього не обійтися, він спалить усю руку.

Іван Кирилович пошпуриє сигарету й ступив до столу.

Багато міркував про себе, про Хаблака, і одна думка дедалі ясніше викристалізовується. Не страшна жодна прірва, жодне падіння, якби ми зродилися безсмертні. Боюся останньої хвилини, коли вже нічим себе не одуриш, коли побачиш короля голим. Боюся останньої жорстокої правди: усі роки гнався за маревом, а життя минуло, сплигло. Боюся зневажити себе за мить до скону.

Відколи дізнався про свою приреченість, щодня линияю. Одна за одною спадають з плечей блискучі шати і розсипаються біля ніг моїх у порохняву: кар'єра, спокій, затишок, гроші, речі, навіть сімейний райок. Всміхаюсь поблажливо до колишнього Гужви: дурнику, за чим гнався? Не звинувачую себе — живі про живе думають. Та коли б народився я заново чи зцілив мене щасливий випадок, я б жив інакше. Бо завжди пам'ятав би про останню хвилину, що рано чи пізно прийде. Страшно помирати, зневажаючи самого себе.

А втім, вельми вже молодецьки-зелено це звучить: жив би інакше... Зовсім як Іван Кирилович, який щоранку покладає розпочати життя спочатку. А він завжди є, вчорашній наш день, хитрий, підступний, рукатий, бовваніє в нас за плечима й чекає не дочекається, коли ми хоч у найменшому схибимо. Тоді зарежоче радо, закрутиться в шаленім танці, як перелесник, і поволочить нас у прірву, у вир, у наше минуле.

Тепер мені одне болить — хоч би вистачило днів, які мені ще судилися, роман дописати. Тільки ж ковати щораз важче, я помітно худну, вже й апетиту немає — і до їжі, і до життя, окрім хіба писання, ночами кашель душить, щосили стримуєшся, чманієш під подушкою, а тоді як прорветься, як вибухне! Уже й дружина, помічаю, стурбована. Допитується, чи гаразд, у мене зі здоров'ям. А тут все частіше думка: може б, медицина, ескулапія хоч на кілька тижнів доточила мені віку, адже існують якісь ліки. А що як саме цих тижнів не вистачатиме, щоб дописати останні сторінки? Хто знає, доки я зможу мережити — може, так притисне, що й пера в пальцях не втримаєш. Тоді лишаться мої зошити сім'ї на згадку, зжовкнуть у шухлядах чи й у печі спопеліють.

І все моє зі мною в труну ляже.

Знову ж таки побоююсь: а раптом лікарі покладуть у ліжку, до спільної палати, колотимуть, різатимуть, заспокоюватимуть до останньої хвилини, і я тільки час втрачу, нічого не створю. Хоч круть, хоч верть — під черепочком смерть... Якесь дурне прислів'я чи уривок вірша ще з шкільних літ крутиться, крутиться в голові, навіть вулицею ідеш, а воно у ритм стелиться: хоч круть, хоч верть — під черепочком смерть... Гидота. Треба бути вищим за це. Вищим од себе.

Так ось про Івана. В його стосунках з колективом, що рано чи пізно мусили перерости і таки переросли в конфлікт, найбільше гнітило й дивувало мене, чому ця людина, що так хворобливо, непримиренно обстоює власну індивідуальність, нездатна терпіти поруч себе іншої? Загатний волів бачити навколо тільки сіре поле. Він був добрий та ласкавий до тої сірості, навіть любив простягати слабшим руку. Але

найменша парость, що силкувалась випнутися з тої сірості, бісила його. Іван Кирилович вбачав у тім загрозу власній індивідуальності.

Був же колектив, дорікнути мені фахівці з виховання, профспілкова організація. Чому вони не вплинули, не перевиховали свого члена? Були, скажу, і колектив, і організація. Були, та не перевиховали. Людині ж не сімнадцять, та й у сімнадцять спробуй перекувати. А коли за тридцять? І час такий неспокійний. Тільки й розмов — ось-ось район розженуть. У кожного своїх турбот вистачає. Газетних ортодоксів у нас не траплялось, усі люди випадкові в журналістиці, сімейні: хочеш правити — прав, лише б не лаяли та не примушували переробляти. За синіми птахами ніхто не гнався—гадаєте, лише я волів синицю в жмені мати? Проте якось не втримались. Вельми вже допекло всім. Це десь під осінь, пам'ятаю, підморожувало вночі. Зібрались. Виступали. Сварили Загатного, поки не обридло. Він мовчав, тільки кутив багато. Коли всі нагальсувались, сидимо, чекаємо, зараз виправдуватись почне. Як годиться серед бувалих людей. Сидить, руки не підіймає. Головуючий:

— Вам слово, Іване Кириловичу.

А він спокійно так відповідає:

— Мені нема чого сказати.

Ми всі так і отетеріли. Стільки докорів, стільки критики вислухати — й жодних висновків. "Що ж у протоколі писати?" — запитую головуючого. Той плечима знизує. Знову зашуміли й таки примусили висловитися. Підвівся, поправив краватку, руки за спину, чемний, спокійний, лише з обличчя дуже блідий, чоло морщить:

— Оце сидів, думав, у грубці помішував. Бачите, жарини скочуються до дверцят. Сизо димляться і за хвилину мертві, навіть не гріють. А інші жарини палахкотять, ще й сусідів своїх полум'ям обдаровують, бо живі. І нема їм смерті. Так ось, я жарина, котра горить...

І сів. А ви, мовляв, згаслі, мертві жарини. Я цитую точно з протоколу, в мене копія збереглась, бо я секретарював на зборах. Ну що його, вішати? Постановили: записати догану зарозумільцю, дати місяць строку — якщо не виправиться, вимагати в редактора звільнення Загатного з посади секретаря. А через три тижні указ про ліквідацію Терехівського району... Протоколи профспілкові палили — Іван собі на пам'ять узяв...

І ще одне. Хоч я й симпатизую Іванові Кириловичу, але не розумію його погляду на людей. Ну, хай я естетично невихований, хай "Поема про море" мене не хвилює, а "Бродяга" хвилює, хай я більше люблю слухати ліричні пісні, а не класичну музику, хай вперше почув я про Хемінгуея з Іванових уст, хай я не маю жодних талантів — невже ж через те я якась нижча раса, що мене лишається тільки зневажати? Існують інші цінності, за якими слід поділяти людей, якщо вже він так прагне поділу. Тут Загатний чогось не домислив. Справді, він тричі ходив до кінотеатру дивитись "Поему про море" й плювався на сентиментальні індійські фільми, щовечора слухав симфонічні концерти по редакційному приймачу та проклинав футбол, зачитувався Хемінгуеєм і, без сумніву, мав більше літературних здібностей, аніж усі ми в редакції. Але доброю людиною Івана Кириловича я не назву. Не поза очі пишу — і в очі йому казав це. Радше

Хаблака назву добрим, хоч він і недорікуватий, і смішний, і талантів літературних не має. Можливо, я людина з маси, чогось тут не тямлю, можливо, це в мені периферійне кугутство гомонить, але такий уже я є і такий помру...

Андрію Сидоровичу в пам'ятку, що Дзядзько сидів під шовковицею, коли він ішов двором. І раптом Дзядзько чекає на нього біля книгарні, вухатий, очі лукавенькі, ріжки під капелюхом, може, й копитця в гостроносих черевиках — містика. Тут би хоч хто здивувався.

— Андрію Сидоровичу, побалакати треба, як з другом, справжнім другом.— Дзядзько узяв Хаблака під руку і ніби прилип, зрісся. Вони перейшли вулицю, ступили на тінисті алейки парку, між чепурних рядів жовтої акації. Сіли на лаву, затягнуту в кущі якоюсь парочкою, що полюбляє самотність. Хаблак легко скорився Дзядзьковій руці, думаючи свою думу. І слова колеги дійшли до нього лише згодом, ніби припливла з далечі:

— Любий мій, сьогоднішній день у вашім житті знаменитий. Ви причастилися великому богові на ймення життя. Ви поцілували хрест, відтепер ви несете його. Дозвольте маленький екскурс в теорію. Що таке життя? Питання вічне, як вічний космос. Не будемо демагогами, друже, будемо людьми. Життя — це височезна драбина у небо, по якій дряпаються найспритніші, а задні хапають передніх за п'яти. Але на драбині уже пестуни долі. Основна маса посередностей, як каже вельмишановний Іван Кирилович Загатний, внизу: юрмиться, штовхається, гнітиться, бо перше, аніж лізти по драбині, до неї треба дістатися. Це в загальних рисах, друже. Тепер твоя позиція донині. Ти стояв поза юрмищем і тільки спостерігав боротьбу. Ти принципово не купував лотерейних білетів, хоч неодноразово на твоїх очах вигравали. А люди видющі, заздрі. Хоч погляди всіх — на підніжжя драбини, а бачать, хто їхнім збіговиськом гребує. Тут, друже, безвихідь: і борешся — ворог, і збоку стоїш — ворог, бо незвично: запишався або на щілину у натовпі чатує, думають. Боротьба за існування! Це товариш Дарвін відкрив — тепер усі вчені. Бував на автобусній зупинці, щойно робочий день скінчиться? А я бував. І не один раз. Спостерігав. Раджу й тобі. Ну ось, і раптом при білім світі, не одягши на лице жодної личини, ти кидаєшся в стовписько й шалено працюєш ліктями. Так я розумію твою недавню пропозицію щодо семінару по, будемо відверті, вельми голословній і некомпетентній статті товариша Загатного. І це була твоя перша велика помилка. Бо в тих, хто штовхається навколо драбини, своя згодність. Ага, він стояв збоку, Наполеон, Мефістофель, святенник, думав, ніби кращий, чистіший від нас, ну, ми йому покажемо,— і причавлять. А тобі, якщо вже хотів так несподівано рвонути, треба було щілину нагледіти й хоч трохи задніх випередити з першого ривка, тоді б ті, хто лишився за твоєю спиною, підштовхували б тебе про всяк випадок, не з любові, звичайно, а з розрахунку, що таки дістанешся драбини і про них згадаєш. І не було б згодності між тими, що перед тебе, і тими, що позаду. А це дуже важливо. Одне слово, наївно ви сьогодні вчинили, дуже наївно, хоч, визнаю, сміливо. З берега та у воду — відчайдуха. Люблю таких. Знову ж виникає питання: навіщо я подаю вам руку в цьому табуні? А це вже почуття тонші. Це, коли хочете, моя слабкість. Були б ми поруч,

на одній відстані од драбини, я б так молотнув ліктями, що годі вам змагатися. Але ви десь позаду мене, і я подаю вам руку через голови. Своєрідна людяність, гуманізм, шляхетність, бо в цьому юрмиську ніколи не знаєш, хто тебе обжене. Але кожному хочеться відчувати себе добрішим, ніж він є насправді. Ви зараз особливо вразливий щодо всіляких людських оман. Я буду для вас неоціненний помічник на вашій новій стежі. Бендер знав чотириста способів, як добути гроші. Я знаю чотириста способів лишитися шляхетним у цій колотнечі навколо драбини. Коли ж вам пощастить і ви пропхнетесь до драбини, станете хоч на перший щабель, в очах натовпу вас освятить перемога, й ті ж руки, що недавно штурхали вас, одягнуть на ваше чоло золотий німб. Тоді вам уже не знадобляться мої чотириста способів лишитися шляхетним, ви забудете невдачу Дзядзька, що лишився десь далеко внизу. Але я ніскільки не здивуюсь: такі закони боротьби, це трохи сентиментально й сумно, в наш час приємно бути сентиментальним, любити квіти, собак і кішок, читали в газеті про цуцика, якого один вчений варвар ударив головою об стовбур? Плакати хочеться, бідна тваринка, коли вже про це пишуть газети, до речі, сентиментальність — це один із способів зберегти шляхетність, я знав одного чоловіка, який приходив на службу раніше, щоб полити квіти, і мимохідь совав голки в стільці своїх колег, дуже любив усе живе, куди ж ви?..

Хаблак підвівся і, злегка заточуючись, ніби напідпитку, почвалав навпрошки, крізь акації, на головну алею парку. Припікало сонце. В голові чамріло — жодної виразної думки, ранок все-таки заважкий для нього, характером він тугодум, мусить обмірковувати, зважити кожну дрібничку, а тут одразу стільки навалилось, якась апокаліпсична Дзядзькова драбина височіла в очах і тисячі Дзядзьків у фетрових ширококрисих капелюхах та червоних синтетичних краватках дерлись угору, це все треба переварити, а може, Дзядзько жартував. А що як він справді жартував, збожеволіти можна, а ще спека зранку. Андрію Сидоровичу пригадалось, нащо він виходив з редакції. Жадібно вхопився за конкретну рятівну думку: переписати в райвиконкомі зведення.

Коли Іван Кирилович ніс у складальний цех макети двох середніх шпальт, друкарська машина мовчала, хоч ще півгодини тому він наказав друкареві відбити триста примірників номера.

— Ви одержали наказ про додатковий тираж? — від порога запитав моториста друкарні, вайлуватого парубійка в чоботях і широчезних штанях.

— Одержав,— сказав парубійко й переглянувся із складачами. Складачі, а може, це здалося Іванові,— приступ неврастенії,— загадково посміхнулися.— Піду заводити мотора...

Але не рухався з місця.

— Я оголошую вам догану,— суворо мовив Загатний.

— Так і знав, що догану сьогодні схоплю. Троячка наснилась... — моторист потарганив свої чоботи через складальний цех з таким ентузіазмом, що можна було сподіватись — за півгодини він дійде до моторної. Всі засміялись, окрім Івана

Кириловича. Він поклав макети на касу й пішов до виходу. Іванові часто здавалось, що інші знають більше за нього чи якось передбачають хід подій. Зараз вони відверто тішилися своєю обізнаністю. Передчуття неприємностей хлюпнуло на Івана з їхніх тріумфуючих облич і зіпсувало настрої, що був вирівнювався. Коло дверей з'явився Гужва:

— Товаришу Загатний, вас товариш редактор до телефону, терміново...

Йому вчувся за спиною сміх. Озирнувся. Складачі уважно вивчали макети. "Звідки вони все знають? Ненависне терехівське болото!"—тоскно подумав Іван Кирилович і ступив до телефону.

— Я, Гуляйвітер! Нестимете перед райкомом персональну відповідальність, товаришу Загатний. Я так і доповів першому. Я не маю бажання звальювати на свої плечі обурливі помилки. Я попереджав — рано чи пізно таке безвідповідальне ставлення мусило призвести до прикрої помилки.

— Щось не пам'ятаю ваших попереджень...— проказав зимно й стомлено, дивлячись у зелене вікно.

— Не пам'ятаєте? Тепер ви можете не пам'ятати! Але свідок — увесь колектив. Я не маю зараз часу з вами дискутувати, перерва закінчується. Поки що я редактор, і ви будете виконувати мої вказівки. Перший наказав виїхати в село усім відповідальним працівникам редакції і прилюдно вибачитись перед матір'ю...

— Пробачте,— Загатний притис руку ранками до телефонного апарата, біль допомагав стримуватись.— Я нічого не знаю.

— Як не знаєте? Уся Терехівка давно знає. Ланкова, що рапортує у вашій передовій про успіхи та обіцяє зібрати кукурудзу достроково, загинула 'в автомобільній катастрофі три тижні тому. Газета трапила на очі хворій матері, уже помчала "швидка допомога". Я оголошую вам сувору догану і попереджаю, що цим не обійдеться. Я...

Іван Кирилович грюкнув апаратом, пішов до вікна. Телефонний дзвінок різко, сердито рвонув тишу. Трубку узяв Гужва.

— Борис Павлович просить секретаря.

— Перекажіть, що я не бажаю з ним розмовляти,— голосно, аби вчув Гуляйвітер, мовив І'ван Кирилович.

— Він наказав повісити передову на дошку браку й не виплачувати гонорар.— Гужва опустив трубку.

— Вішайте,— коротко відповів Загатний. Тільки не показати, що він засмучений. Йому все байдуже, його не обходять такі дрібниці, буря в калюжі, жодного зайвого слова:

— Я ж не міліція, не реєструю нещасних випадків. У блокноті є прізвище, з місяць тому розмовляв, жива-здорова, кров з молоком, чи нове, думаю, скаже, що про льон, те й про кукурудзу, працюємо добре, працюватимемо краще...

Усі мовчали, тільки Молохва почав розповідати черговий випадок із свого газетярського життя. Загатний сів біля бухгалтерського стола, наче біля грубки в холод, — безтурботний плин розповіді заколисував і зігрівав. Хотілося зручно

розлягтися на хвилях слів з сигаретою, хоч би диміти в стелю, не ковтаючи диму, ледве стримавсь, аби не попрохати. Зайшов Дзядзько, певно, ще нічого не знав про передову, й Загатного поманило до нього — хоч одна людина в редакції не тішиться з його невдачі: здавалося, що всі радіють з дурного випадку.

— Сидять товариш Хаблак, в інспекції, переписують усі шістнадцять граф зведення, — почав ще від порога Дзядзько, певно, Хаблак чимось дуже допик, бо він уникав казати про когось погано, навіть поза очі.— Кажу: візьміть екземпляр, райвиконком зобов'язаний на редакцію давати. А він: незручно, люди переписували...

Засміялись, бо звикли злегка глузувати з Хаблакових химер. Іван голосніше за всіх. Роздратування клекотіло в нім, шукаючи виходу. Раптом яскраво пригадався вчорашній програвш, сьогоднішня неприємна розмова. Від тих спогадів зовсім зіпсувався настрій. Саме лихо не ходить. А все почалося з Хаблака.

— Ви передали йому справи? — з посмішкою на устах спитав Молохву.

— Які там справи — он стіл, а в столі три листи і план роботи на місяць.

— Так не годиться, — запалився Іван. — Ні чорнильного приладдя, ні календаря в нового зава...

— А в редакторівій шафі червона скатертина валяється, — на льоту спіймав думку начальства Дзядзько.

— І мармурове чорнильне приладдя від редактора захопіть. Я своїм календарем пожертвую. — Іван Кирилович метушився, реготав — був дуже збуджений, від ранкової скутості не лишилося й сліду. За хвилину на Хаблаковім столі червоніла скатертина, поквацьована чорнильними плямами, бундючилось чорнильне приладдя з білого мармуру, перекидний календар і канцелярська подушечка для печатки. А Загатному все мало.

— Телефон! Заву потрібен телефон!

Апарат стояв на підвіконні біля друкарки. Іван Кирилович став гарячкове розмотувати перекручений дріт. Нарешті телефон опинився на краєчку Хаблакового стола, але дріт повис над підлогою. Загатний узявся підсовувати стіл до вікна, і цієї хвилини в дверях з'явився Андрій Сидорович...

(Дозволю собі короткий відступ. Мені здається, що цей епізод є кульмінацією всієї терехівської епопеї товариша Хаблака. Як би він не повівся пізніше, кожен його крок був результатом хвилини, про яку йдеться. Навіть саме рішення повернутись до педагогічної роботи народилося тепер, хоч визріло трохи пізніше. Звинувачувати в чомусь наш колектив не доводиться, бо Андрій Сидорович справді не годився в журналісти, а пожартувати в усіх редакціях люблять. Інша річ, що жарт з телефоном був дуже злий, якийсь диявольський жарт, як усе, що йшло від Івана Кириловича. Хаблак був стомлений вчорашньою поїздкою, турботами про сім'ю, оказіями з цуциком та нарисом, а особливо сутичкою з Загатним, у якому досі бачив свій вимріяний ідеал газетяра, і бракувало одного поштовху, аби зірвати його з усіх гальм. Тим поштовхом став Іванів жарт).

Мені не хочеться описувати ні Хаблака за цих хвилин, ні Загатного.

Андрій Сидорович був немов живий жмуток нервів, він не тямив себе і, гадкую, не пам'ятає, що кричав тоді. Загатний намагався бути зовні спокійним, сховатися за іронічну, зневажливу посмішку, але відчувалось, що чекав такого вибуху, й був прикро вражений, навіть трохи переляканий. Я теж не пам'ятаю всього, що вигукував Андрій Сидорович. Зрозуміло, збудження передавалось і присутнім. У мене навіть руки тремтіли. Вибігла вся друкарня. Ми боялися, що Хаблак і Загатний зчепляться битися. Правду кажучи (і між нами), дехто з наших шкодував, що Андрій Сидорович не вліпив секретареві доброго ляпаса, то була б інтелігентську наука ліпша за словесну. Але це вже, звісно, лишень так, щоб докинути. Не подумайте, ніби я за хуліганство.

Бувають випадки, коли відчуваєш безсилля слова. Передаю лише те з Хаблакового монолога, що збереглося в пам'яті. Спершу Андрій Сидорович перечепився об телефонний провід, апарат ковзнув зі столу і покотився по підлозі — шум, гам, гуркіт, зойки друкарки, одне слово, декорації лише підсилили враження від сцени:

— Так, нездара я, посередність. Але хіба ваші таланти дають вам право знущатися з мене? Я таки мрію про журналістику, але коли всі справжні журналісти схожі на вас, хай вона загине, та журналістика. Таких треба в колисці душити. Змалечку. Аби й собі, і людям світу не застували. Я вас любив, я схилявся перед вами. А зараз, думаєте, ненавиджу? Це була б завелика честь для вас. Я вас жалію. Я, нездара, маса, посередність, я, Хаблак, з якого ви глузуйте, якого в душі й на копійку не цінуєте, я жалію вас, талановитого, інтелектуального Загатного. Та ви й самі себе не любите. Ви ненавидите власну душу. Ви проклинаєте її. Але живете з нею. Бо то ваша тінь. А від власної тіні куди подінешся! І тому мені дуже жаль вас. Я щасливіший од вас, бо я людина...

(Не буду переказувати всього, що запам'яталося з Хаблакового крику. Неприємна історія. Згадати соромно. Єдине — вона розбудила пригніченого невдачами Хаблака. Вона змусила його шукати людської гідності не в талантах і навіть не в розумі, а в чомусь іншому, глибшому, людським. Можливо, в доброті).

Ця сутичка допомогла Андрію Сидоровичу вибрати рішення, на перший погляд дріб'язковий, але він скерував усі подальші кроки його. Щодо Загатного — то про це згодом. Видихавшись, знесилівши від істеричного крику, Хаблак пошпурих на червону скатертину зведення, пішов з редакції й вернувся лише по обіді. В Загатного вистачило сили підняти кинуті Хаблаком папери та зачинитись у своєму кабінеті.

Але я вже не милувався тою витримкою.

Давно вже ми з вами не копали вглиб, не знімали нашарування років. Будьмо ж археологами, що шукають початок усьому на гострій заступа. Минулого разу я розповів про армійський період Іванового життя. А що ж було до того? Які поштовхи формували цей неабиякий характер? Справді, ніби в археологів: чим глибше копаєш, тим цікавіше стає. Здається, ось-ось сягнеш суті всіх речей. Що ж, обережненько зчистимо перший армійський рік — і перед нами оживе Іванова юність. У своїх вечірніх сповідях він любив згадувати ці два роки між ремісничим училищем та військом. Навіть трохи романтизував їх.

Працював у місті, неподалік села, приїздив додому в темній формі зі срібними молоточками, гарний, дужий. Хлопців у селі мало, дівчат багато, штани — кльош, Іванко-Івасику... Ідеш недільними вулицями —баби попід тинами шепочуться, чий такий красень, таж Загатної, ось тобі й Буйвол. Так це той, що Буйволом у школі дражнили, що на цвинтарі з самопала стріляв?

Світ сотворили, аби було де пишатися першому парубкові на селі Івану Загатному.

Одного літнього дня... Так чи майже так починаються всі оказії. Власне, заради цього випадку я й пишу про Іванову юність. Не буду додавати від себе ані слова. Я записав цей монолог після чергової сповіді Загатного, маючи надію (усі ми грішні) написати ліричне оповідання. Тож одного літнього дня погостювати в сільських родичів приїхали дві столичні студентки. А тепер, як кажуть по радіо, вмикаємо запис — голос Загатного.

— Біля клубу танцювали. Пилюка, регіт, дівочий вереск у сутінках, гармошка рипить, шерех соняшникового насіння, лушпиння спльовували під ноги й на плечі сусідів. І вони збоку — глядачі: сільська екзотика. Стрункі, чепурненькі, білі лиця, міські плаття, міська говірка. Хлопці перештовхуються, мимо курсують, але ніхто не наважиться зачепити. Я поправив ремінь на казенній гімнастерці, з-під козирка на чоло пасмо чуба — і розвалькувато, впевнено до них.

— Пардон, — кажу. — Чудовий вечір. Екзотика...

Тоді я хоч і мало читав, але виписував і завчав усілякі культурні слова.

— Гарний вечір, — відповідають.

— Теж у гості? — мовляв, і я не сільський, дивлюся на все це зверху.

— В гості...

Я ліву ногу вперед, ніби фотографуюсь:

— Безкультур'я...

Вони промовчали. Вперше тоді мене шпигонуло. Так кортіло побалакати, яким примітивним бачиться село після міського життя, вони ж ані слова. Ну, думаю, ми вам продемонструємо. Розштовхав танцюристів, гукаю на весь майдан:

— Вальса давай!

Зарипіла гармошка. Вальс не вальс, а щось схоже. Беру одну студентку за лікоть:

— Пардон, дозвольте...

Вона спершу ні та ні, але я був упертий. Почали ми вальсувати. Зізнаюсь, до того вечора я двічі вальса пробував. І все з хлопцями. В гуртожитку. В селі ж тоді, окрім польки й карапету, нічого не знали. А тут ще пісок, вибоїни, куди ногу не поставиш — не так, чавлю своїми казенними її пальчики в босоніжках, шарпаю туди-сюди, наша дівчина уже й плюнула б спересердя, а вона терпить, бідолаха. Боявся, що осоромить мене в рідному селі на все життя, від того ще дужче дерев'янів, одне слово, не танок, а мука і для мене, й для неї. Щастя — музиці обридло для одної пари пиляти. Замовк. Одвів її до подружки, ще раз "пардон" мовив і почав заливати, як у нас кажуть. Ніби людина, що з крутої гори біжить, — ледве встигає ногами перебирати. І знаю, що треба гальмувати, а не можу. Злість бере, хочеться довести, що ти їм рівня, а вони

відповідають дуже ввічливо — і край. Особливо паузи нервували мене. Мовчать після мого чергового анекдоту, а самі ніби розмовляють поміж себе. Буцімто якусь таємну мову знають. Майже фізично відчуваю скло, яке поміж мною і ними. Я був тільки мухою, що об те скло безнадійно товклася.

І не в одежі була річ, не в міській балачці і не в сільській — вони знали щось таке, чого я не знав. Вони були розумніші за мене, інтелектуальніші, як тепер кажуть. Весь мій міський лак, усі ваги першого парубка губились у світлі, що струменів з їхніх (якихось дуже живих) очей. Можливо, розповідаю трохи фрагментарно, але вперше того вечора відчув я подих інтелекту і зрозумів, що є сила внутрішня, дужча за усі біцепси. А мені не вистачало тої внутрішньої сили. Її могли дати лише знання. Я ще провів гостей додому, міцно взявши під руки, знову безперервно щось теревенив, але з кожним кроком, з кожною кумедною сільською "сторією" рвалися нитки, що єднали нас. Моя красномовність швидко вичерпалась, я переживав жорстокі хвилини — нам не було про що розмовляти. Ми існували в різних площинах. Знайомий вам такий геометричний термін?

Я добросовісно переписав зі старого блокнота конспект Іванової сповіді. Ще раз перечитав. І одна особливість її впала у вічі. Власне, я й раніше помічав її, але не надавав значення. Зважте: усіма своїми екскурсами в минуле Загатний намагається виправдати себе теперішнього. Втрачається розвиток характеру, факти і настроїв відверто підтасовуються. Звідси висновок: описуючи Іванове минуле зі слів самого автора, не можна особливо покладатися на його об'єктивність. Іншого ж джерела інформації я не маю. І ще одне, але з цим ми стрічалися раніше. Помітили, що Іван жодної хвилини не був з дівчатами таким, як є? Він лицедіяв, грав міського, цивілізованого, як висловлювався пізніше, парубка, і награна ця, бравадна культура помітно блідла на тлі справжньої освіченості. Звідси й скло, і відчуженість. Я теж народився в селі, теж зустрічався з приїжджими, і хоч ми чимось різнилися, та я ніколи не почувався серед них голим королем. Бо я лишався таким, як є, й інакшим не намагався бути. Але, без сумніву, цей вечір дуже вплинув на Івана Кириловича та якоюсь мірою штовхнув його до науки.

Інша річ, дивнуватий присмак цієї okazji, буцімто освіта дає перевагу над людьми. Воно, звісно, ніби й так, даремно ж кажуть: ученому — світ, невченому — тьма, але в зовсім іншій світлі, ніж це видається Загатному. Тут виникає вмотивована підозра: невже Іван й університет штурмував, аби лишитися першим хлопцем тільки вже не в селі? Та не будемо судити ближніх, то й нас не судитимуть. Час усім судія.

Іван креслив макети, підписував матеріали до друку, вигадував заголовки, рубрики, шапки, виписував гонорар за сьогоднішній номер, стругав олівці, розводив водою загусле чорнило в каламарчиках, хоч і писав авторучкою, навіть замінив вимочку у прес-пап'є, але будь-яка робота колись та закінчується, і десь під обід він спинився, знесилений, переможений. Далі не було куди тікати. Та й вигадав би він якусь спішну роботу — робота вже не прийняла б його. Він зараз був дуже порожній. До плачу. Навіть бажань жодних. Окрім одного: коли б день вернути назад і щоб нічого не

сталося, особливо недавньої сутички з Хаблаком. Гидко. Справді, гидуєш собою. Ніби в багні вивалювався. І вже не обмиєшся. Ненависне відчуття бруду та протягів. У всіх стінах щілини, а в щілини дме студений вітер. Ще вчора він мав ліки від цього незатишку. Піднімав трубку, на тім кінці світу дзюрчав дзвінок і тихий голос (її голос) відповідав: "Інспекція слухає..." Якщо всі агрономи були в роз'їзді, вона так само тихо казала: "Приходьте..." Він брав блокнот і прошкував у райвиконком, інформуючи коректорів:

— Я в райвиконком за даними для передовиці...

Він сидів просто неї з блокнотом на колінах, їх розділяв лише стіл, сонце золотило лисини канцелярських столів, запах жасмину й любистку з райвиконкомівського саду, і він міг промовляти скільки захоче, — він грівся в її очах, в її ненаграній, щирій цікавості. Вертався до редакції, коли в грудях танула крига. Так було до вчора, але вчора він забажав волі й тепер її має. Він не шкодує, ні, але коли-не-коли буває дуже зимно. І хочеться продовжити гру, уявивши, що вчорашнього вечора не було.

— Сільінспекцію, будь ласка...

— Інспекція слухає, — перервав дзюрчання Людин голос. Іванові здавило горло. Але не було часу поглизувати з власної сентиментальності.

— Загатний. Дані по буряхах вже поступили?

— Так.

— А ваша агрономія не роз'їхалась?

— Ні, — дуже лаконічне.

— А коли роз'їдеться? — благав Іванів голос.

— Я не цікавилася, — сухо прошерхотіло в телефонній трубці.

— Пробачте...

— Прошу...

Дуже ввічливо. До сказу. Ввічливість — найкраща форма відчуження. Сам учив її цього. І це знущальне "прошу" від нього. Що посієш, те й пожнеш. Дурне прислів'я. Жнуть у багато разів більше, ніж сіють. Але він не бажає про це думати. Раз, два, три... Думай про інше. Думай про інше. "Непогано, що Діоген був приречений на заслання: там він узявся до філософії". Григорій Сковорода. І все ж проклята Терехівка. Збожеволіти можна. Іван увімкнув приймача. Передавали виробничу гімнастику. Раз-два-три... Раз-два-три... І весь рік, і щоранку, і хтозна-скільки років раз-два-три, раз-два-три... Окрім Терехівки, він ненавидить гімнастику. Раз-два... Вимкнув.

Подався в складальний цех повз друкарку, що принесла свіжі газети. Незалежно й гордо, ніби нічого не сталося і не мусить статися, вони звикли, що йому не пишуть, а коли й пишуть, то до вимоги, на пошту, але навіть випростані плечі його волали рятівного: "Вам, Іване Кириловичу, лист..." Друкарка мовчала, і в складальному цеху всі мовчали, зайняті роботою, жодних запитань, він чітко креслить макети, він талановитий секретар, він талановитий адміністратор, соняшник у вікно, сонце, сонечко, осоння, провінція, повіситися мало. Він знову почвалав повз друкарку, що розкладала кореспонденцію, та знову ніхто не озвався до нього й словом, можливо, на пошті є, але подзвонили б, йому дзвонять, коли надходять листи, це так рідко буває. Під

шовковицею стояв мотоцикл, біля мотоцикла навкарачки Гужва з ключами в засмальцьованих руках.

— Ну, Миколо, сперечаймося нарешті, що я не своєю смертю скінчу дні свої?

— Я людина невіруюча, Іване Кириловичу, але все одно гріх. Раптом справді, тьху-тьху... Та й з ким тоді я розіп'ю коньяк? Ви ж не воскреснете заради цієї урочистої хвилини?

— З товаришем Хаблаком за моє здоров'я, — проказав Загатний. Йому кортіло, щоб хтось хоч словом обмовився про Хаблака, так смоктало за душу, але Гужва, як і всі навколо, мовчав, ніби нічого не сталося.

— Зберете по карбованцю на вінок, профспілка виділить. Гуляйвітер виголосить промову, він любить промовляти, потім ще по карбованцю — і в чайну, за упокій душі. Товариш Хаблак скаже здравицю, смерть з усіма примирює, смерть — миротворець. "Усе трава і лушпиння, усе прах і тлінь, усе минає", — учив старець Сковорода. (Хвилинку уваги, даруйте, та ось іще яскравий приклад недоброчесного цитування Іваном великого філософа-демократа. Я відшукав ці рядки. Справді, вони є в Г. Сковороди, і я вже приготувався звинуватити його в песимізмі. Та ось закінчення думки, про яке свідомо не згадує товариш Загатний: "Серцем людина вічна". Розумієте? Тобто філософ обстоює прогресивну, прийнятну для нас ідею: людина безсмертна в ділах своїх. Ще раз даруйте.— М. Г.) — Ха-ха-ха! Могилу обсадите квітами, поставите цементований окоренок і напишете бронзовими, під золото літерами епітафію, хоча б отаке:

Тут лежить Загатний Іван.

Пес! Поруч брата стань...

Іван Кирилович полюбляв і умів мудрувати про власну смерть, особливо під настрій.

Гужва подзвонював ключами вже десь під мотоциклом, він справді лише гумка, що засмоктує без будь-якої віддачі, він навіть не засміявся, й Іванів жарт повис у повітрі, гарячому, спечному повітрі. Сонце мліло над випаленим двором, ніби тисячоватна лампа якраз над головою у фотоательє, коцюрбилися пелюстки красоль на клумбах. Загатний ще раз пройшов повз друкарку, лист міг загубитись у газетах, але вона вже розіклала газети й вовтузилась із підшивками. З вікна осоння видавалось ще спечнішим та важчим, ніж було насправді. Іван сів до стола, опустив голову на руки — м'яч, з якого випустили повітря.

Я думав про актора, який весь вечір живе тільки для глядача. І ось вистава закінчується, глядачі роз'їжджаються по домівках, актор лишається в порожній залі — будь-яке лицедійство втрачає смисл, час нарешті стати самим собою. Чи кожен здатен відшукати себе після святкових рампових вогнів, бурхливих оплесків, вигуків, квітів, головне ж — після довгого лицедійства, до якого так звик? Гадаю, далеко не кожен. Більшість акторів, мабуть, відчувають у душі порожнечу. Трохи по собі суджу — уже повідомляв, що брав участь у шкільному драматичному гуртку. А може, це після нервової перенапруги, маятник, так би мовити, туди-сюди, туди-сюди, читали у

восьмому номері "Знання — сила"?"

Написав я про актора, аби пояснити, яку порожнечу відчував у собі час від часу Іван Кирилович. Бо без пояснення, без наголосу на цім його стані, який періодично повторювався, образ мого героя буде неповний. Але таке порівняння теж не відзначається повнотою. Це лише один бік медалі, як кажуть. Я наслідую самого Івана. Той, відчуючи, що наближаються години порожнечі, душевної депресії, щосили лаяв Терехівку, котра таки доведе його до божевільні. Чи завинила тут Терехівка? І так і ні. Повільні, осінні ритми провінційного містечка не збігалися з ритмами діяльного, експресивного Івана Кириловича. Звідси ряд непорозумінь і дрібних конфліктів. Але не це головне. Адже пульс редакції помітно частіший, ніж багатьох районних установ, хоч би в силу чіткої періодичності газети. Хто йому забороняв сповна віддаватися роботі?

Щось дуже по-науковому заспівав я — депресії, експресії, ритми. Начитався технічних журналів. Останній тиждень ніякої белетристики не можу читати, всюди фальш відчуваю. Герой, наприклад, серенаду коханій співає, а я йому: "Якої б ти заспівав, дізнавшись, що за три тижні капут тобі буде і черви тебе точитимуть?" Гортаю підшивки технічних журналів, там хоч якась конкретність є. Заспокоює.

Щодо науковості, то я б і загогулистіше міг утнути, невагомість космонавта і невагомість Загатного, порожнеча космосу і порожнеча Терехівки, і таке інше. Але поспішаю. Хтозна, можливо, це остання сторінка мого геніального роману... Бідолашне людство! Скільки воно втратить! У мені несподівано збудився гумор. Завтра їду в міську лікарню. Без папірця звідси не приймуть, але я зайду наприкінці прийому, коли вже не буде черги, скажу, що раптом стало погано, впрошу, вблагаю лікаря, хай зазирне в моє горло. Хоч вони й не скажуть, якщо рак, але я по очах зрозумію. Стану в дверях і проголошу їй чи йому: "Тільки чесно, скільки мені жити лишилося? Маю важливу роботу й мушу знати, на скільки розраховувати, будьмо дорослими людьми, лікарю..." Він назве місяць чи, може, три тижні. Тоді тиждень я відкину, в останні дні звалить, уже не розженешся з писанням, лишиться моїх днів п'ятнадцять — двадцять, складу план роботи, скільки сцен лишилося домережити, менше про себе, більше про героїв, і таки допишу роман. Єдиного боюсь — аби силоміць у лікарню не поклали чи в Терехівку не повідомили. Бо почнуться ойки та зойки, вже й без того дружина підозріливе поглядає, чомусь ти ніби схуд, каже...

Але будьмо оптимістами! Намагався сьогодні густо, як Загатний, коли йому зле трапляється, але ще тоскніше стає. Хоч далі, здається, уже й нікуди...

До побачення на тім світі.

"На тім світі" по-німецькому не вмію сказати, хоч дванадцять років німецької вчив. Даруйте... Ха-ха...

!!!!!!! Про мій стан можете судити з цих знаків оклику. Я їх тут півсторінки наставив. Пишу наступного дня, ввечері. Щойно з автобуса. Тільки жодних емоцій. Я й так витанцьовував у дворі лікарні. Збожеволів з радощів. Трапляється. Я весь зараз зітканий з цього слова: житиму! Житиму! Житиму! Житиму! Житиму! Симфонія. Полонез. Бетховен. Штраус. Глюг чи Глюк. Не пам'ятаю. Був такий композитор.

Плювати мені зараз на всіх композиторів. Я житиму. Я житиму. Подробиці завтра. Подробиці листами. Привіт поштареві. Жду ответа, як соловей лета. Подробиці завтра. Я їду спати. Я їду спати. Я житиму. Я житиму!

Ви коли-небудь народжувалися вдруге?

А спробуйте...

Звернуло на другу — повз редакцію від центру Терехівки поспішали на обід службовці, метушливі, якісь занадто діловиті; вони розсмоктувалися селищними вуличками і завулками, зникали під солом'яними та бляшаними дахами, наче ілюстрували відомий заклик до спілки села з містом. Івану Кириловичу більше подобалось, коли за годину вони вертали з обіду — приглушені ситою сільською їжею, з переповненими черевами, кроки повільні, трохи лінувати, й очі дрімотно-ласкаво мружаться до сонця. В усякому разі такими уявлялись йому ці щоденні циклічні маніфестації.

Загатний стояв біля вікна й іронічно посміхався. Руки складені на грудях. Редакція спорожніла, тільки під шовковицею редакційні холостяки грали в шахи. Його сколихнуло, коли уявив себе в тій череді: голодна, поспішна хода до їдальні й сонна, крізь масну спеку назад. Він не піде обідати. Можливо, пізніше. Випити б чогось холодного. Ніякого апетиту. Ні до чого. Повна мертвотність. Душевний штиль. Штиль — коли ні вітерцю. Спущені вітрила. Порожнеча. Трупний запах. У спеки трупний запах. Якусь розрядку. Хоча б гроза, дощ: вибігти у двір і танцювати під градом та блискавками. Задуха.

Редакційним двором котиться Параска Пантелеймонівна, бібліотекарка, яка вона повнюща, аж салом трясє, на терехівських хлібах вони всі тут гладкі й перелякані од народження, щогодини нова чутка, реорганізація району, кохається в терехівських плітках, склад новин, елеватор пересудів, а вже від неї — по установах, централізація, механізація, техніку на службу людині, сьогодні грози не буде, пектиме весь день, він ненавидить Терехівку, розімлілу від спеки, і пісок хрускотить на зубах, бібліотекарка вже стукає в двері:

— Прошу...

Параска Пантелеймонівна розпливлась на порозі в усмішці, що зичила радість і щастя усьому світові:

— Драстуйте, Іване Кириловичу! Що новенького?.. Це були її ритуальні слова, Загатний чекав на них. Підкреслено байдуже відповів, опустивши очі:

— День добрий. Та таке...

Жінка злегка насторожилась:

— Хіба що?

Іван пересунув папери на столі, відчинив шухляду й розуміюче всміхнувся:

— Ніби не знаєте...

— Ой, Іване Кириловичу, й гадки не маю, грім мене побий, коли я хоч слово чула, — її обличчя благало, — Іване Кириловичу, слово честі, тільки між нами, я для вас і книжечку, що ви просили, приберегла...

— То ви не знаєте, що завтра буде? — дуже серйозно спитав Загатний.

— Що? — її очі тривожно округлились. Чутки про реорганізацію все певніші, а вони з чоловіком нещодавно побудувались у Терехівці: — Невже?..

— А ви нікому? — Загатний недовіжливо обмацав поглядом вікна.

— Та ви що... — майже образилась Параска Пантелеймонівна, хоч неспроможна була затаїти від першого стрічного жодної дрібниці: — Ви ж мене знаєте, Іване Кириловичу...

— Двері щільно? — кинув Іван. Він насолоджувався хвилиною, намагаючись не дивитися на сцену збоку, щоб не оцінювати себе.

Жінка навшпиньках пішла до дверей, пишне тіло здригалось в ритм ході. Двері були зачинені щільно.

— То ви не знаєте, що буде завтра? — Йому захотілося випити, упитись, напитися, сп'яніти.

— Що? — з глухою урочистістю прошепотіла Параска Пантелеймонівна.

Загатний перечекав, намагнічуючи тишу, ввібрав у плечі голову і, таємниче, спідлоба дивлячись у зблідле обличчя гості, прошепотів самими губами:

— Се-ре-да...

— А щоб вам! — гукнула Параска Пантелеймонівна по хвилі, отямившись. З її обличчя довго не зникало передчуття чогось незвичайного, страшного. Вона все ще стояла на порозі великої, жаданої таємниці. Згодом усміхнулася ніяково, зрозумівши, що з неї зле покепкували. І непомітно вислизнула надвір, забувши, чого навідувалась до редакції.

А Загатний реготав. Сухий, безрадісний регіт трусив, шматував його. Іван не тільки радо корився тій вибухлій силі, а й прагнув її, накликав, підстьобував, боячись тиші, яка примусила б зазирнути в себе. Вже несила сміятися — задихався, гортаючи заляканими пальцями папери на столі, і все одно вичавлював з грудей штучні клекоти. Хтось мусив його порятувати, взяти Загатного від Загатного й повести бозна-куди, хай по хистких хвилях ще одної ілюзії, тільки б не жорстока ясність.

Іван Кирилович перекинувся через підвіконня та гукнув ледве не на всю вулицю:

— А чи не випити нам, хлопці?

Очучвірілі від спеки, хлопці навіть не подивувались з нежданої пропозиції начальства, полишили шахи й почали порпатися в кишенях. Але Загатний легким рухом висмикнув з гаманця лискучий папірець, подав Гужві:

— Організуйте, що треба, тільки не дуже міцне... Він пройшовся по спорожнілих кімнатах, радіючи майбутньому сп'янінню. Зарипіли двері, входили хлопці, тепер він буде не сам, і не лишалося часу аналізувати власну душу. Застелили стіл газетою. Гужва дістав з кишені дві пляшки портвейну, дрібно наструганий сир, банку кільки в томаті і шмат ковбаси. Окраєць черствого хліба знайшовся в багажнику мотоцикла — від учорашнього рибалення Гуляйвітра. Пляшку відкоркували ріжком рядкоміра, банку—шилом, яким друкарка проколювала для підшивки газети. Кільку брали на блискучі свинцеві пластинки-заставки. На всю редакцію знайшлася одна склянка, її

віддали по старшинству Іванові. Інші пили з пластмасових підставок для олівців. Збудженому Загатному все було вдивовижу, його веселила конкретність навколишніх речей, все хотілося робити самому — ламати хліб, відкорковувати пляшку й споліскувати над відром підставки. Сміявся — коротко, зворушено; широко цибав по кімнаті. Далі підніс склянку, наповнену червонястим вином:

— Вип'ємо, товариші, за те, щоб ми почувалися вільними від самих себе...

Здравиці ніхто не зрозумів, але всі були зворушені урочистістю Іванового голосу. Загатний цідив вино, заплющивши очі, з насолодою всмоктував кожную краплину, що несла забуття й легкість. І чим ближче було до денця, тим смішнішими видавались його недавні болі — пив зрідка, та й спека. Наперекір дієтичному ранкові апетитно жував ковбасу з черствим сиром, сьорбав з пластинки кільку в томаті. Легка, безпричинна радість, завинута в голубий серпанок прозорості,— зараз не існувало ні тридцяти безплідних років, ні душевної втоми, тільки п'янувате ширяння над світом і самим собою. Вдивлявся в обличчя колег, які вони всі близькі, рідні, гарні, навіть пошкодував, що між них не було товариша Хаблака, вони б зараз обнялися, і всі конфлікти щасливо владналися б, він би навіть вибачив учорашній програш, він усім дарує свої образи, хай і вони йому вибачать. Це нічого, що всі існують окремо, кожен по собі, є щось єдине, спільне поза матерією, часом, простором. Думки були химерні, туманні, реальні контури речей губилися в тютюновім диму.

— Колю, дайте сигарету...

Він вперше назвав Гужву так просто і лагідно — Колю. Який милий хлопчик. Сигарета — символ єднання. До біса всі слова. Один раз живемо. Завтра кінець світу. Завтра кінець світу. Золотозубий складач, недавній моряк, приніс гітару, сів на край столу, з акторською недбалістю торкнувся струн. Струни відповіли мелодійно сумовито. Це був мотив пісні, знайомої Іванові з армійських років, невимушеної і трохи сентиментальної. Проблеми вигадують неврастенічні інтелігенти, такі, як от він, а насправді все дрібниці, все простіше, людяніше.

Бутылка вина...

Не болит голова,

А болит у того,

Кто не пьет ничего...

Загатний відчув, що ці сентиментальні ритми, ці мінливі хвилі ось-ось dokonають його і він упаде на груди Дзядзькові, або Гужві, або золотозубому складачеві і ридма ридатиме. Підвівся і пішов крізь тіняву редакційних кімнат, доки не опинився в коридорі, просто яскраво-білого прямокутника) відчинених на подвір'я дверей. Тут оговтався й хотів відступити, втекти назад, у рятівні сутінки, але було вже пізно: світло зачарувало його. Сонце висіло в зеніті, і все, що існувало навколо, не мало тіней. Короткі, темнуваті злами лише підсилювали загальну яскравість. Безсоромна, гола білизна не знала компромісів, жодних ілюзій. Вилиняле подвір'я було вщерть налите сонцем. Біла стіна гаража, біла лава, білий паркан, навіть мотоцикл під шовковицею якийсь блідий, вигорілий. Білі корови-зайди бродили по двору. "Знову бабиська

повипускали, — вибухаючи раптовою злістю, подумав Іван. — Мало їм вулиці. Ніби редакція — заїжджий двір... Ніби чортзна-що..."

Він не стримував, не гнуздав своєї злості, а ревно підігрівав, зиркаючи на млявих корів, ніби на своїх лютих ворогів. Знову було куди втекти від полуденної ясності, а він так прагнув втечі! Підбіг до мотоцикла, сунув у фару сірника, смикнув ногою стартер. Мотор чмихнув, торохнув. Іван різко взяв на себе газ і рвонув до воріт. Біля штахету круто розвернувся, штовхнув корову переднім колесом. Корова сахнулася, гойднула рогами і, підібгавши хвоста, ковзнула в рятівну прогалину воріт. Загатний кинув мотоцикла ліворуч, прямо в настовбурчені коров'ячі роги, наполохані очі тварини майнули перед ним, важезне тіло, впавши на коліна передніх ніг, миттю вирівнялось, і шлейф куряви ліг упоперек вулиці. Іван робив по двору коло за колом, нещадно газуючи і вичавлюючи з перегрітого мотора все, що можна було вичавити. Осатанілий мотоцикл ревів та плювався густими клубками диму, настрополохані корови, зшаленілі від спеки, гуркоту, чаду, теж металися по двору, раннячесь об гостряки акацій та штахет, кружляло палюче сонце, гойдалася пересохла земля, і десь далеко давилися сміхом, перекинувшись через підвіконня, сп'янілі хлопці.

Можете уявити, як мені кортить розповісти нарешті про свої пригоди у місті. Бо ж, окрім цього зошита, ніде й нікому не повідаєш. Поголосків лячно. Того вечора дружина присікалась: "З якої радості нажлуктився?". Ви ж, мабуть, теж помітили, що я трохи під мухою був. Та, кажу, знайомих у бібколекторі зустрів. А в голові бубни гопака вибивають.

Ну, одне слово, пробився я до лікаря без запису. Певно, вигляд такий мав, що не наважилися відмовити. Сів до-столика з усяким блискучим причандаллям, а серце в три молоти з перервами: тук-тук-тук, тук-тук-тук, тук... В обличчя лікарки очима втупився — помічу, думаю, хоч і не скаже про рак. І жодних думок, буцімто на страту привели, буцімто білий світ на цім тьмаріє. Рота відкриваю, вона лампу ближче підсуває, холодний смак металу, перестук годинничка на її руці, ніби цвяшки в труну забивають...

Ага, про настрій, в яким ходив я того дня по місту, доки до лікаря втрапив. Сніжок молодий, зелені ялинки біля театру, дітвора з санчатами, перші новорічні іграшки у вітринах, а для мене все одного кольору, сіро-бурого, прощаюся з усім, сльота в душі жахлива, і так себе жаль, так жаль. Стану лицем до вітрини, ніби замилювався, й сльози ковтаю... Тільки, здається, рота відкрив, а вона уже й до столу одвернулася, пише.

— Ну що... лікарю? — запитую дуже тихо.

— Та нічого там нема. В свою амбулаторію зайдете, двічі змажуть — і згадки не лишиться. Холодної води, мабуть, випили...— байдуже проказала лікарка, не виявляючи жодних емоцій.

— Я вас дуже прошу, подивіться уважніше. Я ковтати не можу третій тиждень, і отут усе здерев'яніло,— я вже благов, ладен стати на коліна.

Вона стенула плечима, знову ввімкнула лампу й почала обмацувати, обдивляти моє горло. І знову на обличчі не проступило нічого, окрім втоми.

— Це трапляється періодично, коли вирізають гланди. Даремно хвилюєтесь. Вигадуєте собі хворобу...

Тоді я зважився відкрити карти:

— Правду кажучи, лікарко, я підозрюю у себе рак. І прошу сказати відверто, я не маленький...

Ні, вона не засміялась. Вона трохи сумно й покvapно звела брови:

— Скільки вам років?

— Двадцять вісім. А що?

— Уперше в такому віці зустрічаю ракоманію. Найтипніше після сорока...

Знову сіла до столу. Я все ще не наважувався повірити, моїй паленіючій голові уявлялась всесвітня змова проти Миколи Гужви. Навіть руки на колінах тремтіли. Я сховав їх до кишень. Морозило.

— А може, ви не наважуєтесь сказати мені гірку істину? Розумієте, в мене серйозна робота, я повинен закінчити і мушу знати, скільки днів лишилося...

— Ну й дивак... Хіба б я відпустила вас із цим папірцем, помітивши щось серйозне?

Так-так, вона б не відпустила. Вона відповідає за мене. Моєму розуму цієї хвилини потрібні були саме такі докази. Вона б не відпустила. Отже, я житиму. Я житиму! Відтоді я наспівував ці слова увесь день.

— А я, дурний, мучився, помирати зібрався,— забелькотів я, відчувши, як мільйоннотонний вантаж сповзає з моїх плечей і я випростуюсь. — Такий похоронний настрій. Важливу роботу хочеться закінчити, вночі прокидаюсь, а воно чавить, сядеш до столу — кавалок хліба в горло не лізе, а тут ще й розмови всілякі про рак, велике спасибі вам, пробачте, одного дня я вже думав...

— Менше треба про хвороби думати. До побачення,— не досить гостинно обірвала мене лікарка, але я б усе вибачив їй тої хвилини.

Я вибіг з кабінету, затискуючи в спітнілій долоні рецептик, поспіхом накинув у роздягальні пальто, мало не забув авоськи, уже з вулиці вернувся, в мені вирувала енергія, я помолодшав років на десять. Молодий сніжок рипів під ногами, зеленіли ялинки, в парку дітвора ліпила снігову бабу з мармеладними очима, тротуарами квапилися жінки в яскравому вбранні, у вітринах блищали ялинкові прикраси — і все те в барвах, кольорах, русі, усе те жило, і я з ним жив.

Такий апетит до життя раптом збудився, збожеволіти можна. Накупляв ялинкових цяцьок, хоч у нас торішніх досить. Придбав дві платівки з джазовою музикою, хоч терпіти її не міг раніше, — раптом захотілося чогось гострого, бурхливого. Купив матерії дочці на платтячко та хустину дружині. І все таке яскраве, до неподобства — вдома дивувались. І така в мені спрага яскравості, святковості після майже тритижневих сутінок прокинулась, що я ризикував усю платню на барвистий дріб'язок розкидати, ніби дикун який. Подумав, що дешевше вгамуватись у ресторані, випити за друге народження. Так і вчинив.

Найцікавіше, що горло моє перестало боліти, тільки-но я вибіг з лікарні. А вчора перед сном випив гарячого чаю, то нині жодної хворості не відчуваю. '

Сьогодні я надібав народну мудрість: боягуз тричі вмирає. Що ж, правда. Але не поспішайте кепкувати з боягузів. Зате ж і народжується боягуз тричі! І кожного разу заново відкриває світ. Це прекрасне відчуття. Заради нього варто вмирати, повірте мені.

Упіймав себе на тім, що вподобав брати речі до рук або хоч торкатися їх. Чорнильницю поставиш на долоню і милуєшся. Не так чорнильницею, як собою: відчуваєш дотик, вагу, колір — отже, живий Микола Гужва. А то раптом найпростіше щось, дрібничка, хай навіть нерозтала сніжинка на рукаві пальта, крихітна, ніжна, розчулить до сліз. Живу...

Вночі випало багацько снігу: вийшов у самому светрі, за лопату — і вперед. Прокидав доріжки в дворі, до погребів, до воріт, а тоді вздовж вулиці як зайняв смугу — метрів з двісті прогнав. Справжнісінькій тротуар. Шкода, на роботу вже час було, теща покликала снідати. Морозець обличчя поколює, щоки палахкотять, у м'язах бадьорість, сухий сніжок шурхотить під дерев'яною лопатою, дишеться легко, ворона зимним туманцем на яблуні каркає, люди вітаються, жартують — живу...

Цього вже не зітреш з пам'яті, як учорашнього дня. Дурний сон; жалібна усмішка Параски Пантелеймонівни, його неврастенічний регіт, пляшка, корови, вилинялий від сонця двір... Героя роману з нього не вийшло. Обличчя хлопців у вікнах редакції: а король, виявляється, голий! Інакше кажучи, він такий же, як і ми. Бога розіп'яли, сочиться кров, злітається гайвороння. "Ага, він теж із плоті, він смертний, а удавав із себе бога!" — галасує натовп. Триумф. Гидко. І накурився знову. Коли б зібрати усі обіцянки та клятви не курити... Спасенними намірами вимощене пекло. Може, й справді він занадто легко засуджує ближніх? Може, вони все розуміють, лише несила побороти себе? Невже стати інакшим, ніж ти є, неможливо? Дурні проблеми. "Не будьте подібні кроту, в землю влюбившемуся".

Сковорода. Його не обходять "прості й маленькі". Його, Івана Загатного, треба міряти іншою міркою. Ага, ось воно. Тільки не згубити, іншою міркою. Вади людей, що зводяться над масою, як вежі, лише відтіняють їхню велич. У великих індивідуальностей великі вади. Формула, яку слід пам'ятати, коли оцінюєш себе. Тоді не впадатимеш у розпач від першої темної плями на своїх білосніжних шатах.

Два полюси в душі справжньої особистості й боротьба між ними. "Раздели себя, чтобы узнать себя". Геніальний старець. "Наше життя — це безперервна боротьба". Плідність цієї боротьби. Цікаво, як дивиться маленька людина на велику. Погляд посередності на розіп'ятого бога: "Дивіться дивіться, в нього ноги криві!.." Радість посередності: у мене теж криві, отже, хоч щось ріднить мене з богом. Маса любить дізнаватись про вади титанів. Маса смакує огріхи великих людей. Маса судить їх власним судом. У маси власний кодекс законів. Але історія все ставить на свої місця. В історії свої закони. Закони титанів. Божевільні думки. Тихо. Чітко сформулювати. Отже: "Дві моралі — мораль малих і мораль великих людей, керманічів. Не судити яскравої особистості за законами моралі для мас. Мораль історії — мораль сильних особистостей..."

— Іване Кириловичу!

— Хвилинку...

"...Розвинути думку. 12.07".

— Іване Кириловичу! Матеріал РАТАУ — для обов'язкового видрукування. Терміново. Чотириста рядків...

— Я так і знав. Доведеться все заново. Хай спопеліє ця гладка Терехівка! Несіть макети...

(Засмучу допитливого читача, який, певно, вже радіє: "Нарешті спіймав Гужву! Звідки він може знати, що думав Іван Загатний сім років тому, по обіді, о 12.07? Висмоктує, як і всі писаки, з пальця..." Не поспішайте! Знаю. Бо чув немало монологів Івана Кириловича у вечірніх сповідях. Бо, найпереконливіше, ось переді мною шмат газетного паперу, на яким рукою Загатного сконденсовано результат його тодішніх думок. Записку я процитував оце вище. Думаю, що з монологів та записки можна досить точно реставрувати хід Іванових думок. Бачите, трохи не детектив. Ні, під мене не підкопається.

Хочете знати, звідки в мене записка? Розповім. Я вже казав, що замолоду не збирався писати романів, але Іван Кирилович здавна цікавив мене. Можливо, передчуття. Чесно кажучи, і таке гадкувалось, а що, коли справді раптом випреться Загатний у знаменистості, від нього усього можна чекати, тоді на старість Гужві заняття буде: спогади писатиму та до журнальчиків посилатиму під ювілеї, слави й поваги у людей інтелігентних заживу, ще й копійка яка на ліки перепаде.

Коли нарешті розігнали Терехівський район, мені випало палити редакційні архіви. В редакціях заведено зберігати жмутки гранок, макетів, рукописів, шпальт кожного номера окремо. Ось я за них і взявся, знаючи Іванову звичку занотовувати свої думки на перших-ліпших папірцях, аби пізніше переписати до щоденника. Зажинок був щедрий. Він і допоміг глибше зрозуміти Загатного та змалювати на цих сторінках хоча б тінь цієї неабиякої людини.

Ага, про щоденники. Без сумніву, вони існують. Такий уже характер в Івана Кириловича, що з самим собою розмовляє він охочіше та щиріше, аніж з людьми навіть близькими по духу (приміром, зі мною). Чи варто казати, як би хотілося мені зазирнути до тих щоденників? Але це, звичайно, неможливо. Іван не Люда. Там у столичному ресторані, я й натякнути не насмівився. Правда, і без щоденників уже два зошити змережив. Останні дні особливо — такий писучий став. Готувався до коротенької інформації про записку, а списав дві сторінки. Просто бігунка словесна, пробачте на слові. Спинитися не можу. Але не забуваймо Івана...)

Уля принесла макети. Звісно, три сторінки доведеться макетувати заново. Диявольська робота. А ще ж не знаєш, що передадуть завтра, в день верстки. Але в душі радів спішній роботі. Вона збуджувала, виривала з лабетів утоми, депресії. В обід маятник різко гойднувся ліворуч, потім відповідно праворуч, це коли й жити не хотілось, тепер потроху вирівнюється. Червоний олівець, рядкомір, лінійка так і мерехтіли в його тонких пальцях, коректори ледве встигали носити гранки, друкарка

спішно вистукувала новий план номера — він працював, він був у своїй стихії. Давно скінчилася обідня перерва, по редакційних кімнатах снували люди — для Загатного нікого не існувало, окрім макетів і часу. Так, часу, бо саме час був для нього зараз найбільшим ворогом. Він спливав дуже повільно, краплинами, хоч Іван Кирилович і захопився роботою. З усіх мрій у нього лишилась одна-однісінька: проб'є п'ять разів, вони всі розійдуться по своїх домівках, він лишиться сам у тихій, сонній редакції (прохолодне вечірнє сонце — у вікна) і заглибиться в солодкий світ творчості.

Він доведе, що має право на власну мораль, що він не посередність, не маса, не рівня їм. Тоді вони не кричатимуть, що він сам вигадав свою геніальність. Роки ще нічого не означають. Довженкові було за тридцять, коли він прийшов у кіно, але зробив у ньому революцію. Сковорода найважливіші твори написав після п'ятдесяти... Тільки дуже повільно плине час. Можливо, він тридцять років чекав на цю хвилину. І вірив у неї. І готувався до неї. Це теж нелегко — вірити. Хай вони спробують вірити в свою зоряну годину хоч один день...

— Де відбитки матеріалів для четвертої сторінки? Я ж вас просив принести всі гранки...

Давно не писав. З тиждень. Багато нових думок. Учора переглянув свого "романа". Справді, словесна бігунка, особливо, де про себе пишу. Але це не болить. Історія, як казав Іван Кирилович, усе поставить на свої місця. Сумніша okazія з моєю вигаданою хворобою і мораль з цього приводу. Якась невідповідність просвічується крізь рядки. От, скажімо, засуджую я (чого там ховатися, "роман" до кінця, слава аллаху, наближається, звичайно, засуджую) егоїзм Загатного. Так йому й треба, такому-сякому, любіть людей, як самих себе, більше, ніж самих себе, і т. д. — котра по рахунку заповідь божа? Але ж, щойно тебе причавило, метнувся ти, братику, самого себе. рятувати, забувши одразу й про людство, і навіть про ближніх своїх. Власного безсмертя, бачте, забажалося. Чудесно. Мовляв, кожен вмирає самотній. І лишімо пристані родинні, громадські, помашім ручкою дітям своїм: ви не знесмертите нас, ми занадто складні, щоб ожити у ваших душах, і пливімо в чисте море, назустріч хвилям, а щоб лишились по нас на поверхні моря хоч бульбашки, гарячкове всіваймо зошити (на щастя, папір зараз дешевий) ряботинням літер...

Слово честі, перші дні по одужанні мені було соромно взяти дочку на руки. Ніби в чомусь великому зрадив її. А за дружину вже й не згадую, винен, таки винен. Уявіть ситуацію: мчить нестримна лавина, я ноги за плечі й побіг, гукаючи їм здаля: "Рятуйтеся, як можете. Кожен помирає самотній. Я хочу безсмертя!.." і т. д. Гидко. Вертаю з роботи, беру свою малу, та йдемо зустрічати маму, якщо вона на другій зміні.

Синій вечір, сніжок і таке інше — зимова лірика. Вертаємо додому, щебечемо, сміємося, а мене ніяк не полишає думка, що дружина про все здогадується. І як я міг на цей немічний "роман", на ілюзію власного безсмертя (боже, яке там безсмертя — ну, перевидали б мою писанину кілька разів, ну, намережив би хтось статейок про М. Гужву собі на хлібець, тільки й того) проміняти їх. Егоїзм столикий і тим страшний. Його в одні двері женеш, а він уже в тисячі щілин зазирає. Бувало, серед тижня

відкриваю шухляду, візьму оцього зошита в руки, та одразу давнє прислів'я спливає: "Лікарю, вилікуйся спершу сам..." Соромно стане, сунеш зошита в глибину стола й кілька днів не торкаєшся...

Але треба скінчити. Шкода все ж, — стільки праці. Писатиму надалі якомога стисліше, щоб до Нового року розпрощатися. У мене тепер безліч нових планів з'явилося. З першого січня у Терехівці працюватимуть шоферські курси. Уже записався. Одержу любительські права. До прав, скажете, ще й машину треба. А тут у мене приціл на роман... Продам на ту весну мотоцикла плюс гонорар і — "Запорожець". Хочеться світу побачити. По одужанні раптом з'явився величезний потяг до життя. їздити, бачити, дивуватись — доки вже загорожу навколо обійстя плести, наче той павук?

Ще одна ідея народилася: човна моторного придбати. Дуже річку люблю. Од Терехівки десяток кілометрів. На мотоциклі чи автомашині за чверть години можна домчати. І пливи собі на здоров'ячко, куди захочеш. Сонце, вода теплінь — здорово! Знудився за життям приємним і гарним. Але це вже плани на далеке майбутнє. На саму платню не дуже розженешся. І збоку не як у людей — жодної халтурки, хіба списані книги тещі на розпал. Усе залежить від роману. Бачите, і згодилась моя писанина. Якщо не безсмертя, то хоч машину матиму. Ще раз процитую народну мудрість: краще синиця в жмені...

Але, звісно, дурень думками багатіє. Ще роману не дописав, а вже гроші лічить. Ще хто знає, як зубаті критики приймуть книгу, якщо й побачить вона світ. Почнуть у всіх газетах Гужву цькувати, тоді хоч з Терехівки тікай, засміють, а як ще начальство в обласнім відділі культури подивиться? Знаєте... Можна й посади позбутися. У нас такі страхополохи. Потягнешся до зірок — і землі не матимеш. За двома зайцями біжиш, жодного не спіймаєш. Але така вже доля моя, у всі часи нелегко було в красному письменстві працювати.

Десь після третьої години під вікном захлинувся власним ревом мотоциклетний мотор і через Іванову кімнату до свого кабінету пробіг, не привітавшись, Гуляйвітер. Грюкнув дверима, за хвилину різко прочинив їх, ніби хлопчисько, що грається в суворого дядька:

— Улю! Всі макети і матеріали номера до мене! Він завжди, коли товк з Іваном горшки, удавав, що цікавиться й керує газетою.

— І зберіть редколегію в моєму кабінеті, — зиркнув на годинник, — за п'ять до четвертої...

Загатний відверто посміхнувся — за п'ять до четвертої. Гуляйвітер завважив той іронічний посміх і знову, ще сердитіше, грюкнув дверима. "Самозакохана дрібнота, — подумав Іван, — грається у вишуканого адміністратора, а потім півзасідання торочитиме анекдоти". В Загатного навіть поліпшився настрій, хоч знав, що зараз, на редколегії, стоятиме його питання — помилка в передовій. Він завжди бадьорішав, коли бачив Гуляйвітра. Кольори залежать від тла. Коли хочеш милуватися собою, вдало підбери тло. Вдало підбери тло. Дурниці, невже Гуляйвітер наважиться щось змінити в

макетах? Я на все плюну, хай верстає сам...

Підвівся, потер долоні, збуджено пройшовся по кімнаті й мало не зіткнувся на порозі з Хаблаком. Аж відсахнувся. За метушнею він трохи забув, зумів забути вчорашній програш, ранкову сварку й зараз був неприємно збентежений. Андрій Сидорович мовчки обминув Загатного, постукав у двері редакторового кабінету. На його блідім, дуже серйознім обличчі якось дивно й незвично виблискували маленькі очі. Уже пізніше Загатний зрозумів, що його здивувало: в обличчі сумовита відреченість від чогось дорогого, вимріяного, а очі світяться фанатичною рішучістю. (Щодо фанатизму — це вже Іван Кирилович вигадав, сповідаючись мені наступного вечора. Відчувалося, що Загатному дуже хочеться згладити в самому собі враження від Хаблакового вчинку...) Ніякого фанатизму в очах Андрія Сидоровича я не помітив, була лише глибока впевненість, що чинить він правильно. Але про це згодом...

— Я зайнятий, — буркнув Гуляйвітер.

— Вибачте, я на хвилинку, — дуже ввічливо, але твердо мовив Хаблак, переступаючи поріг.— Я хотів тільки сказати...

"Зараз про цуцика вріже, — здогадався Іван.— Хворий, та й годі. Коли що ввімкнеться". Йому раптом дуже захотілось, щоб Хаблак підтвердив редакторову версію щодо миршавого песика.

— Я хотів лише сказати, що ваш цуцик не породистий, а звичайний, вуличний. Повірте мені, я на цім знаюся, я у війську три роки доглядав за псами...

Довгу-предовгу хвилину гула тиша. Іванові навіть шкода стало Гуляйвітра. Приємно жаліти ближнього, тоді забуваєш про себе хоч на одну мить.

— Гаразд, я зайнятий, ви що, не бачите? — вискляво вереснув Гуляйвітер і з гуркотом переставив на середину столу чорнильне приладдя.— Ви що, не бачите?!

— Я мусив вам це сказати, — тихо і просто мовив Хаблак, причиняючи двері. Знову обминув Загатного, ніби й не помітив його присутності.

Наче мені не однаково, породистий чи не породистий песик Гуляйвітра. Кожен по своєму божеволіє. Теж мені принциповість. Спробуй бути принциповим у великих справах. Принциповий собакознавець. Анекдот. У Києві розповідатиму. Жива людина в буденності нездатна лишитись принциповою. Особливо за сучасної цивілізації. Бути принциповим на поворотах, перехрестях, на вершинах. Треба б записати. Згодиться в якійсь новелі. Коротко: "Захищати свої принципи в буденнім житті? Химера. Принциповість у великому. Дрібна, приземлена принциповість посередностей. Хаблак. 12.07". А втім, Хаблак тут ні до чого, закреслити. Неприємний присмак після цієї okazji з цуциком. Щось дуже-дуже дрібне. Нарізати паперу. Він любить писати на гарному папері. Гостре естетичне почуття.

Знайшов друкаря, вибрав на складі пачку цупкого, лискучого паперу, приладнався біля різальної машини й розрізав папір на невеликі, іграшкові аркушки. Любив писати, аби кожна думка, абзац на окремому аркуші. Потім відкреслив синім олівцем поля — для поправок. Лише один аркуш лишив чистим — для заголовка. Це справжня насолода — виводити своє прізвище й заголовок майбутнього геніального твору. Він

забув і Хаблака, і Гуляйвітра, і Люду, і весь невдалий сьогоднішній день — він готував титульну сторінку своєї новели.

Зверху вивів косо: Іван Загатний. В самім низу: Терехівка, це вже дрібнішими. Тепер лишалося намалювати прямими гарними літерами заголовок. Але заголовок ще не існувало. Якось не подумав над ним. Іван Кирилович замислився. Підійшов до вікна, руки на грудях, очима — у сіре полотно двору. Було за п'ять до четвертої. Мимо в кабінет редактора пройшов завідуючий відділом пропаганди райкому, привітався. Іван не чув, заглиблений у себе. А може, вдає, що не чує...

Відчуваю розчарування декого з читачів. Писав-писав про свою ракоманію, і тепер зовсім незрозуміле, навіщо було стільки паперу псувати. За всіма законами сучасної літератури герой мусив би перевиховуватись, з терехівського обивателя стати активним, життєрадісним громадянином, а він нібито знову своєї завів. Не зовсім своєї, товариші читачі. Але про це далі. Поки що вислухайте кілька моїх думок про виховання. Кому нецікаво, хай пропустить кілька абзаців. Правда, й надалі не обіцяю нічого інтригуючого. Роман скінчиться спокійно, буденно, як і починався. Більше розмов, аніж дії, — яка Терехівка, такий і роман. Звідки в нас пристрасті візьмуться? Якщо й бувають, то дуже дрібні, аби до великої літератури потрапляти. А навмисне конструювати інтригуючі сюжети на зразок: "У попа була собака, він її любив, вона вкрала кусок сала, а попова дочка втекла разом з собакою до колгоспного агронома..." — не в моїм характері. Хай цим займаються заслужені, маститі романісти. Мені ж аби гроші заплатили. Ми люди хороші, нам аби гроші.

Перепрошую, на мене часом, як на того Івана, "находить". Починаю виставлятися, ніби поганенький актор обласної філармонії на районній сцені. Ага, перевиховання. Важко перевиховуватись, товариші. Іван Кирилович, нащо вже людина крем'яної волі, а й той кожного ранку заново вирішував іншим стати. Коли вже вселився в нас біс, як не хрестись, як не гримуй своє обличчя грішне в святенницьке, все одно він озиватиметься, та ще й там, де зовсім небажана згадка про нього.

Одне, чого я навчився під час хвороби, — цінувати мить. Тут навіть пояснити важко. Адже й раніше любив я затишок, спокій, достаток. Але жило в мені дуже самовпевнене відчуття вічності: я тільки існував, відкладаючи радість, насолоду від життя на завтра, на майбутнє, адже попереду безконечна низка днів, куди поспішати? Тепер я знаю, що безконечності немає, у всякому разі — для живого тіла. Кожної миті низка може обірватись. І кожна мить може бути остання. Оце відчуття кожної миті як останньої і є те нове, чим збагатила мене хвороба. Якщо мить остання, прагнеш насолодитися нею, випити до дна, силою волі примушуєш себе напружитись, ловити найдрібнішу інформацію, як тепер у журналах пишуть. Поясню на прикладі: іду на роботу. Морозець, сонце, сніг, свіжість — лірика... Ступаю, буцімто боюсь щось розхлюпати в собі. Синички на тинах, горобчики в стріхах. Радію. Раптом обабіч дороги синьо-червоні вогники: сонце в сніжинці переломилось. Ніби хтось самоцвіти розсипав. Одразу Бажова згадую, пам'ятаєте казку про козлика й самоцвіти? Вогники переливаються. Живі, пречудові. П'ю ту красу. Не просто п'ю — смакую. Краплинами,

наче дегустатор коштовне вино. Ага, ось вдаль порівняння. Тільки не для когось дегустатор — для себе. Бо вже можуть не пригостити, бо ця мить може бути остання.

Але досить про це. Бо не роман виходить, а суцільний монолог терехівця Миколи Гужви. Головне ж, я сам себе якось загубив у всіх цих щедрих дегустуваннях та слововиливах. Уже й не доберу, де насправді живу, а де лицедію, граюсь перед вами.

Я ще про товариша Хаблака хотів написати. Бо, може, й незрозуміле буде, звідки раптом знайшлося у нього стільки рішучості сказати редакторові правду про цуцика. Я сам спершу дивувався. Але десь за день до свого від'їзду Андрій Сидорович запросив мене до чайної. Уявіть собі — мене, наймолодшого в колективі. Мабуть, тому, що я до всіх однаково ставився і ніколи не дражнив його. Ну, сіли ми за крайній столик, під фікус, замовили пляшку вермуту, салат і дві відбивні (у терехівській чайній дуже смачні відбивні готують, ніде смачніших не куштував). Випили, закусили. Багато говорили, вже не пам'ятаю усього. Одне тільки я записав того вечора, бо, нагадую, занотовував усе, що стосувалось Івана Кириловича. Випивши склянку вина, Хаблак розчервонівся, говорив збуджено, жестикулював, одразу видно, що мало п'є. Але, пригадавши Загатного, спохмурнів, насупився, мабуть, глибокий слід у душі лишився, і проказав:

— Він талановитий. А я, можливо, ще й невдаха до всього. Єдине, що маю, — гідність свою та честь. З чим лишусь, коли їх продам? Я не міг дозволити собі таку розкіш — хай у дрібниці — піти проти своєї гідності. Марта зрозуміла. Після сутички з Іваном Кириловичем я пішов додому, і ми вдвох думали. Є речі дорожчі за спокій, навіть життя. Ми зрозуміли це того дня...

Усе забудеться, розвіється, як поганий сон. Тільки не зважати на дрібниці. Стати вищим за буденність. Уже й зараз, через півгодини після редколегії, в його пам'яті не лишилось нічого, окрім переляканого, нахабнуватого голосу Гуляйвітра: "О пів на п'яту я мушу доповісти першому, яких заходів ужито. Він так і сказав: хоч зреагуйте на помилку своєчасно". Потім круговерть, атракціон — до реготу смішні їв своїй серйозності обличчя, роти відкриваються й закриваються, по черзі жують слова, словесна жуйка, а він дивиться понад головами, у вікно, передвечірні тіні, всміхається до себе, вони ж переконані, що він глузує з їхніх жованих слів, вони промовляють усі разом, вони вимахують руками, а він нічого не чує, він такий далекий від них, сухотний парк районного селища, біля глухої мурованої стіни клубу, під хирлявими акаціями, натовп, в тісному, задушному колі, що звужується, наче зашморг, ставний, з сивиною на скронях одинак (очі зав'язані хусткою) розвів руки і цибає по колу, втративши напрямок, а натовп давиться реготом, натовп тріумфує, ниций, огидний тріумф посередностей, нарешті одинак тицяється в людські тіла й зриває пов'язку, він далеко від вірьовки, зовсім в іншому боці, а регіт не змовкає, одинак бачить роззявлені роти, збуджені реготом обличчя, радість у порожніх очах, порожніх, як газетна сторінка, одинак наказує знову зав'язати йому очі й знову йде, простягнувши вперед руку з ножицями, якими треба перерізати заповітну нитку, й знову тріумфуючий регіт натовпу, бо одинак іде зовсім не туди, куди треба йти, й клацає ножицями за кілька кроків від фінішу, й знову все починається спочатку, боротьба велета з вівцями,

безнадійна боротьба, трагічний герць, він уже не крадеться по колу, не розраховує кожен крок, він майже біжить, нетерпляче й уперто, розмахуючи навкруг себе руками, наче виконує якийсь божевільний танок... "Тут доганою не обійдешся. Справа глибша. В життєвій позиції..." Заголовок. Треба зараз вигадати заголовок, аби потім не витрачати золотого часу. Але нічого путнього не спадає на думку. "Він і вони" — незрозуміле. "Самота" — банально. "Осоння" — добре, але якось неконкретне. "Товариш Загатний — людина здібна, з нього вийде гарний журналіст, тільки хай замислиться, в ім'я чого трудиться..." "Він іде од людей" — смішно і детективне. Та й не надрукують. "Я" — не те. "Я і люди". Поки що. Може згодиться. Хоч теж претензійне і прискіпуватимуться в редакції.

Умовний заголовок. Писати як сповідь. У кожне слово — частину себе. Тільки так. Про кого б я писав свої геніальні твори, коли б не було на світі мене самого? Я і люди. Навіщо вони жують свої нудні слова? Незабаром розійдуться по своїх задушних норах, а він підніме рожеві вітрила й попливе у вічність. І навіть не кивне на прощання. Коли вони вклатимуться спати, обійматимуть своїх гладких дружин, він уже буде по той бік вічності. Він буде недосяжний. Головне — переплисти один раз, вивідати дорогу. За цією новелою зродяться десятки інших, ще прекрасніших. І з кожною новелою Іван Загатний віддалятиметься від натовпу. Він довго чекав, до тридцяти років, але він вірив, знав, що сьогоднішній вечір буде. Тільки посередності не вірять у себе. Ага, вони ждуть від нього каяття, будь ласка, лише зробити дуже винувате обличчя, винувато звестися, пальці винувато бігають по столу, губи винувато ламаються:

— Дякую за увагу до моєї особи, товариші... Тільки б не зареготати. Згадати його зимний, скептичний сміх. Сміх особистості над масою.

Завершується моя розповідь про колишню Терехівку, наголошую — колишню, бо зараз невпізнанне змінилась вона, хоч не є районним центром. За останні роки збудовано біля майдану селища новий гастроном, над річкою виріс затишний будиночок лазні, підремнтовано дорогу, що від столичної траси. Тільки минулого року трудящі придбали сімнадцять телевізорів, дев'ять пральних машин, двадцять шість велосипедів, тридцять мотоциклів. Квітне славна Терехівка! Ці дані я дістав у сільській Раді про всяк випадок, щоб не звинуватили мене в свідомому замовчуванні наших успіхів. Є успіхи, є, і великі. Але в романі я малюю Терехівку кінця п'ятдесятих років, коли ще не було таких разючих прикладів її руху вперед. Прошу це завважити.

Своєю епопеєю я, здається, задоволений. Тільки Іван Загатний щось не дуже вимальовується. Я ж лише заради нього, признатись, і починав цю марудну справу. Нашвидкуруч переглянув роман, і — дивне враження: ніби я крихтний-крихтний, а постать Загатного височить наді мною, і ніч навколо, і я з ліхтариком бігаю по нім променем, вихоплюю з темряви руки, ноги, обличчя, лише цільного, живого образу не можу схопити. Насправді ж Іван Кирилович був набагато складніший, ніж я отут намалював. Характер справді неабиякий. Щоб висвітлити його, треба поставити себе. на його місце. Ми ж занадто різні натури. Я ще раз підкреслюю — занадто різні. Лячнувато: а раптом подумують, що я його виправдовую. Ні, тисячі разів ні! Я людина

тиха, врівноважена, сімейна, люблю людей, роботу й ніколи не ставив себе вище за інших. Як усі, так і я.

Аби не було недоречних закидів, хибних здогадок, одразу напишу, що має означати кожен образ. Тобто мораль роману. Бо не хочу з синцями ходити. Так ось, в образі Загатного я намагався змалювати і засудити в художній формі інтелігента, який відірвався од народу, трапляються у нас ще й такі інтелектуали. Образом товариша Хаблака я тверджу, що не талант, не здібності красять людину, а скромність, і що "посередність", як висловлювався Іван Кирилович, може бути свідоміша, аніж "яскрава особистість". В образі Гуляйвітра виводжу людей, що неправильно обрали життєвий шлях свій. Таким краще керувати заготівельними конторами, а не редакціями газет. В образі Дзядзька критикую підлабузників, таких у "Перці" часто малюють, не називаючи прізвищ. Здається, всі. Бачте, нічого нового я не вигадав, про все це писалось і пишеться в газетах, прошу не звинувачувати мене в жодних гріхах.

Через отой страх перед метикуватими критиками, які можуть насмикати цитат і зварганити цілу оказію, аж буде мені непереливки, я й замовчав дещо з Іванового характеру. Тепер каюсь: голе тіло світиться. Спробую хоч трохи залатати. Лише десь на перших сторінках описав я суперечку Загатного з Василем Молохвою. Однак такі сварки (їх і суперечками не можна назвати, бо Іван Кирилович не сперечається, він різко й нетерпляче, не слухаючи співрозмовника, забиває віко труни над ним — таке моє враження) спалахували з того чи іншого приводу по кілька разів на день. Паленіючий Загатний такі речі казав, що вуха в'янули. Хоч справді накривайся простирадлом і повзи на цвинтар. Зараз я спробую узагальнити всі його сентенції в одному реченні. Ага, ось: Іван Кирилович не вірив чи удавав, що не вірить ні в минуле, ні в майбутнє людства. Я занотував кілька таких розмов. Ще раз розгорну свого блокнота.

"До редакції заходить голова мисливського товариства, збуджений вдалим полюванням. Пропонує замітку:

"Хижаків знищено". Двох вполювали. Іван Кирилович охолоджує гостя:

— Справді, подвиг. Двадцять чиновників, озброєних сучасними рушницями, забили з нудьги двох беззахисних звірів...

— Існує постанова знищувати хижаків.

— Найбільший хижак — людина. Хочете заперечити?

— Людина — цар природи! Ми облагороджуємо природу! — запалюється керівний товариш.

— Хто ж нас посадив на трон? Та ми вже стільки напаскудили природі, що можна тільки дивуватися з її терплячості. Часом мені здається, що підсвідомий потяг людства до всесвітньої війни, до самознищення — це зла, але справедлива помста природи. Уявляю, як реготатиме все живе, що лишиться на планеті, над нашими смердючими тілами та руїнами наших уславлених історичних цивілізацій...

І Загатний зареготав — якимось холодно, жорстко.

Гість підводиться:

— Знаєте, з такими поглядами краще одразу зашморг на шию.

Іван Кирилович похмуро мовчить. Здається, регіт стомив його".

Ще один запис. Коротко, лише Іванів монолог. Уже не пам'ятаю, з чого почалася розмова.

— У людській історії один принцип: хто найбільше крові пролив, той і бог, той і герой, на того й моляться. Приклади? Більше ніж досить. Наполеона досі вважають великою людиною. Тільки вдуматись у ці слова: ве-ли-ка лю-ди-на... Хочеться сміятись і плакати.

Годі було доводити Загатному супротивне. Його присуд був категоричний. Головне ж, від того присуду віяло похмурою безвихіддю. Мабуть, тому з ним і не любили сперечатися. Навіть я, хоч і звик до Іванового скепсису, важко зносив його зневіру. Особливо, коли починалась розмова про атомну війну. Я й зараз не люблю про це розбазікувати, навіщо себе даремно турбувати, буде — то буде, все одно колись помремо, хочеться, правда, щоб і діти пожили, але від нас не залежить, це ніби стихійне лихо, якого всі чекають і водночас не чекають, адже й сонце коли-небудь згасне, не рвати ж на собі волосся. Є люди, які зобов'язані над тим думати, гроші, і неабиякі, за те отримують. Хай і пітніють. А Загатний любив розмовляти про близьке сконання світу. Швидше не "любив", а пекло йому, боліло це нестерпно, навіть у гурті не міг забутись. З його слів виходило, що майбутня війна триватиме кілька годин і після тих годин будь-яке розумне життя на землі перестане існувати. Можливо, через багато тисяч років народяться якісь нові істоти, але існування розуму природа вже ніколи не допустить, бо рано чи пізно розум прийде до самознищення та спопелить усе навколо себе, а для природи це нераціонально, нерентабельне.

Можливо, я щось не так переказав, я в філософіях не вельми тямлю, та й не хочеться засівати сторінки роману Івановими теоріями, мені самому од них марудно робиться й мороз поза шкірою. Часом у словах Івана Кириловича вчувався мені якийсь холодний тріумф, ніби безвихідь тішила його. У такі хвилини я зовсім не розумів свого начальника. А може, мені привиджувалось. Не дуже вірте: в мене теж багато від настрою залежить. Та й уявлення про Загатного у вас хибне складеться: людиноненависник і т. д. Я вже визнавав, що сам неглибоко розумію його, але в однім переконаний: гостріше кожного з нас відчував він трагічність становища, в якому опинилась людська цивілізація, і це була його особиста трагедія. Іншими словами, він хотів вірити, а можливо, і вірив у людство. Бо як інакше пояснити слова Івана Кириловича, мовлені ним в одній з вечірніх сповідей:

— Кожен сподівається вижити в майбутній катастрофі; раптом йому пощастить більше, аніж сусідові. Я хочу загинути в першу ж секунду. Якщо справді почнеться це самовбивство, жити далі не варто...

Ще запам'ятались Іванові слова, які я навіть не наважуюсь вимовити.

Одного осіннього вечора, коли ми лишились у редакції самі, Загатний проголосив, дивлячись мені в очі:

— Уявіть ситуацію. Я за кермом велетенської машини. Вулицю переходить

геніальний митець. Назустріч йому сотня звичайних, сіреньких людей. Мені несила спинитись. Я змушений причавити або сотню посередностей, або одного титана духу. І я в ім'я людства, в ім'я гуманізму, підкреслюю — в ім'я людства і гуманізму, скеровую машину на юрму. Можливо, ви запропонуєте щасливішу розв'язку?

Він входив у тишу, як до казкового палацу, навшпиньках, затримавши віддих, тільки б не розвіяти жаданий сон. Востаннє рипнули за колегами двері, загуркотів редакторів мотоцикл — Гуляйвітер по гриби майнув. Пропливла повз вікно довга Хаблакова тінь. Червонясте сонце визолотило шибки.

Іван замкнув зсередини коридор, секретарську та кабінет редактора — сів у крісло Гуляйвітра: тут зручно, і за трьома замками почуваєшся надійно самотнім. Сонце бризкало в настільне скло, дратувало — смикнув фіранку. Поклав перед собою нарізаний папір, праворуч — авторучку. Вулицею снували терехівці — смішні й ниці в своїй суєтності: Іван Кирилович заплющив очі — бруднувата, провінційна сірість на деревах, траві, на обличчях. Розбурханий безплатною виставою натовп. А в натовпі велетень духу, що спробував на хвилину стати посередністю. Його божевільний танок з ножицями в руках. Нарешті ножиці зачіпають нитку, скрегочуть, і приз — опасистий, грубий пакунок — падає на землю. Тріумфуючий одинак зриває пов'язку — сухотний парк перед ним, пащеки глядачів, що давлються реготом, поновити в собі відчуття спраги, високої, вічної неприкаяності і ненависті до людського табуна... Натомість живі, соковиті картини дратували Загатного: бродить по кісточки в дніпровій воді, пишні дівочі перса, сповиті рожевим купальником, рожеве сонце у березні... Іван обліг грудьми стіл, стис голову долонями, втупився в лискучий аркуш паперу. Але й це не допомогло. Можливо, стомився, чекаючи вечора й тиші. Змусити себе до праці, згвалтувати власний мозок. Отже, він зрізає приз, хапає пакунок і розгортає! Натовп напружено мовчить, чекає. Він зриває перший шар паперу, але за ним знову папір. Він знову розгортає і надibuє на нову обгортку. Тепер він шматує папір, як власного ворога, натовп починає сміятися, в людському стовпиську народжується регіт, а паперу немає кінця, пакунок худне, регіт росте, переможний регіт юрми, ще папір, ще, біля його ніг купа пожмаканого паперу, а в руках паперовий клубок, нарешті останній аркуш паперу розтерзано і — порожнеча, в його руках нічого, не лишається, він нічого не виграв, він програв герць з масою, його одурено ницо і підло, а натовп помирає зо сміху, натовп... Що натовп?..

Загатний озирнувся, став гарячкове прибирати на столі; редакторів папери сунув до шухляди, чорнильне приладдя поставив на риштування для книжок, навіть календар смикнув з-під настільного скла, аби не відволікатися. Для творчості потрібен простір. Натовп регочеться... натовп помирає зо сміху... Він повторюється, знову про сміх і про натовп, треба свіжі враження, свіжі слова. Тільки не панікувати. Не панікувати. Ось вона, хвилинка, заради якої він живе другу добу з учорашнього вечора. А може, й усе життя. Його надія і виправдання у герці з терехівськими посередностями. Ніяк не сконденсує думок, бо досі не знайшов певного заголовка. Заголовок виструнчує новелу, добрий заголовок — половина справи. Чи не краще буде олівцем? "Я і люди" — вельми

претензійне і неточно. "Він" — лаконічно, густо і з підтекстом, якого не кожен редактор второпає! Так, так, саме "Він". Похапцем вимальовував на першому аркуші під власним прізвиськом великими літерами: ВІН. Тепер вона зродиться, його найкраща новела. Ось вона — свята мить натхнення! Більше піднесеності й узагальнення. Сучасна притча. Ідіотський шепіт за стіною. Він гнівно говорить нищому натовпу... Шепіт за стіною, в друкарні. Сволота! Не вимкнули репродуктора. Він гнівно скаже... Ні, він не зможе творити, доки не вкоротить язика репродукторові. Ось чому не міг зібратися з думками — не дивина. Шарпав двері редакторового кабінету, секретарської, ламав нігті, намацуючи на шафі ключа від друкарського цеху. Рвонув з розетки штепсель, аж репродуктор гойднувся. Витер з чола холодний піт.

Нарешті — тиша.

Часто пишуть, що людина з часом виховується, формується. Це так. Але стрижень, основа характеру лишаються майже незмінними протягом багатьох років. Я схилиюсь до цього висновку, роздумуючи над Івановим життям. У минулих розділах я вже трохи висвітлив його юність. Шкода, але про дитинство Загатного знаю дуже мало. Майже нічого, окрім двох розповідей, занотованих у щоденниках знайомої уже нам Люди. Хоч я і не високої думки про точність її писанини, але не дивуйтеся з Іванової відвертості. Він, повторюю, любив під настрій бабратись у собі і мати за свідка людину, якій симпатизував:

— Кажуть, звірів, що скуштували людського м'яса, не можна тримати на волі. Рано чи пізно вони знову на когось кинуться. Смак влади — те ж саме. Особливо, якщо рано пізнаєш його...

Окупація, потім під зиму прихворів і пішов у третій клас (два до війни скінчив) рослявим хлопчаком. Та й природа силою не скривдила. Сидів на задній парті, на "Камчатці", а попереду стрижені голови малечі. Спершу соромився переваги у віці та силі, далі при звичаївся. Незабаром царкував у класі. Наступного року вчитель призначив його класним старостою — цей, мовляв, справно порядкуватиме, ушикує урвиголів. Відтоді мав у руках і офіційну владу. Згадую Івана нинішнього й міркую собі: малий Загатний теж не зловживав своїм становищем. Єдине, що вимагалось від однокласників, — визнати його повну владу й час од часу засвідчувати свою покору. Покладаюся на Іванові слова, що занотовані в згаданому щоденнику:

— Я з народження добрий. У класі я домагався повної покори, а до покірних милість мав...

Він знову позамикав двері, щільно завісив вікна більмами фіранок. Коли йшов повз приймача, до щему захотілося Вагнера. Для настрою. Але переважив себе. Порився в шухлядах редакторового стола — закурив сигарету: легше зосередитись. Тепер він знає свою похибку: не додумав новелу до дна, вона не визріла в думках, аби бути, наче яблуко, яке треба лише зірвати.

Згадати, на чім спинився. Ага. Він зрізає самий папір, жарт по-терехівському, їхній інтелектуальний рівень, а натовп регочеться, ниці завжди радіють з невдач велетнів; він гордо підводить голову і йде геть, натовп розступається перед ним, як море перед

Мойсеєм, на якусь хвилю людський табун відчуває його силу і вже готовий упасти перед ним на коліна, але він не хоче визнання маси, він іде з парку, у нього є вона, уже пів на сьому, вона чекає на нього в раймазі, великоока і з довгими пишними косами, в Терехівці (вигадати іншу назву) тільки вона здатна розуміти його, він смакує цю мить: переступить поріг раймагу, і вона усміхнеться йому назустріч, і промовить самими очима: "Це — ви. Я так давно чекаю на вас. Усе своє життя я чекаю на вас..." А він не промовить ані слова, він тільки підійде ближче й подасть їй руку, вони візьмуться за руки та підуть...

Він переступив поріг раймагу, сонце, уже ледь рожевувате, щедро хлюпало в сірі від прадавньої терехівської куряви вітрини, він ішов рожевуватою порожньою залогою, а її все не було, почався останній відділ — відділ готового плаття, самий закуток, і тоді він побачив її: стояла за два кроки од вітрини, великоока (очі яскраво-сині), дві коси спадали вниз. під хутро зимового пальта, накинутого на плечі, гарні жовто-рожеві плечі, руки її з тонкими, тендітненькими пальчиками, яскраво-червоні уста, стрункі ноги, занадто стрункі для манекениці, її чоло без жодної зморшки — художник полінувався провести дві-три рисочки, тоді б вона здавалася ще справжнішою, в неї можна закохатися, доки не припала терехівською курявою, в її очах щось було, а не сама порожнеча, терехівська порожнеча, ще один терехівський жарт, тепер він пам'ятає, як тремтіли ніздрі у Гужви, коли він розповідав про нову дівчину в раймазі, але так хотілося вірити, він нудьгує за живими людьми, яка ницість. Він зацьковано озирнувся навколо, сонце сідало за дах Будинку культури, він пішов вулицею й ступав без упину, доки Терехівка не лишилася позаду, тепер він побачив сонце зовсім близько, велике й криваве. Терехівка стала на мить велетенським пожежищем, але він одвернувся. він не хотів помсти, він занадто зневажав, щоб мститися, сонце пірнуло за обрії, швидко сутеніло, він майже біг полем, продумати, куди він біжить, тікаючи од людського табуна, вогні на обрії, ні, тільки не ця ілюзія, де вогні — там знову люди, такий же табун, маса, продумати, треба щось вище, величніше, куди ж він тікає, до кого, в цьому вся сіль новели, врахувати усі варіанти, головне — думка: він не впаде перед ними на коліна, він не потребує визнання сірої маси, що нездатна оцінити його...

Детальніше. Уже третю сигарету кінчає. Так не можна. Спокійно. Не панікувати. Він покладав на цю новелу занадто великі надії, щоб так легко здатися. Отже, вогні на обрії — солодка ілюзія, та й годі, куди б він не потрапив, він буде самотній, самотній серед людей, бо всюди відчуватиме себе велетом на тлі юрми, Гуллівером духу серед ліліпутів, а може, й справді йому ніхто не потрібен, і він лишиться сам у степу, новий Робінзон, острів Антораж, тільки ж як закінчити новелу, хіба що символічно: він полишає Терехівку і йде в степ, назустріч сонцю, що заходить чи сходить, яка різниця, але ж занадто банально, і проблема не вирішена, все одно в будь-якій редакції порадять дописати, а може, нічне небо над степом, конаючі вогні Терехівки позаду, він піднімає руки, й замість рук у нього виростають крила, широкі могутні крила, і він шугає назустріч зорям, вільний та недосяжний для людей, які не зрозуміли його, нездатні зрозуміти, перед ним небо, перед ним вічність... Містика. Нереально. А новела реальна.

Хоч теж щось на зразок біблійської притчі. Але ж і не пропустять. Безліч безглузких запитань: він що — ангел? Не будеш же кожному пояснювати, що він бог. І не кожен зрозуміє. Більшість не зрозуміє. Бо читатиме маса. Читатиме маса. Трагічні в своїй суті слова. Але ж куди він іде? Степ, далекі вогні, вогні, що ваблять, а може, це нова Терехівка, ні, не так, це неминуче — нова Терехівка, прокляття, скінчилися сигарети, в кімнатах повно диму, задушно, під вечір задушно, мабуть, уночі гроза буде, йому треба було кудись негайно їхати, лихий посвист вітру, рятівне відчуття руху, він не знає куди, але мусить негайно-негайно їхати. Він розпростер свої крила над сонною землею... До біса усі крила, мусить їхати, мусить, і це зовсім не втеча, це тільки відступ, тимчасовий відступ, проклята Терехівка, стільки сподівань на сьогоднішній вечір, коли б не ця обов'язкова, вимушена поїздка...

Що не кажіть, а це була велика Іванова поразка. Майже дві доби з хвилини на хвилину жити майбутнім шедевром, що мав піднести його над звичайними людьми, і раптом виявити гірку істину, що ти безсилий створити цей шедевр, — ні, даремно я обрав для свого роману саме цей день. Назавтра Іван Кирилович не робив зарядки, спізнився на роботу і навіть не тримав у руках Гегеля. Відтоді одверто курих сигарети, навіть трохи пом'якшав у стосунках з колегами. Я зрозумів — багато що в ньому зрушилось. Правда, ожив під осінь, коли чутки про ліквідацію району стали настирливі. Як він чекав загибелі служивої Терехівки! Навіть не крився з тим. Впивався свіжим передгрозовим вітром і жадібно чекав грому. Йому поталанило — перший прочитав у газетах ту гірку для нашого славного селища звістку. Уявіть собі зловтішну радість Івана Кириловича, якщо всі довгі осінні місяці від фатального дня, описаного в моєму романі, я тільки й чув од нього скрушне:

— Мене висмоктала Терехівка. Терехівка убила в мені митця...

Я ж, хоч і згоджувався, хоч і потакував, уже тоді думав інше. Але час нарешті переписати для нас з Іванових чернеток контури новели, яку він хотів створити. У мене збереглось декілька її варіантів, але всі зводилися до однієї сюжетної лінії. Якийсь напіввигаданий адміністративний центр, що символізує собою ледь не всесвіт. Нагадує Терехівку, лише назва інша, зовсім не схожа. Геніальна особистість, що вирізняється з маси своїм розумом, творчими потенціями і тому зневажає її. Задушний літній день. Сіра пилуга на всьому, в розпеченому небі гаряча мла. Спрага, яку в Терехівці неможливо вгамувати... вода тепла й гнила. Крізь усю новелу присмак трутизни, дух мертвого тіла.

Районна адміністративна установа, мабуть, редакція. Порожня, бо саме неділя. Одинак у порожніх кімнатах страждає від спраги, фізичної та духовної. Ще — від самотності. Мало не божеволіє. І раптом згадує розповідь колеги про нову дівчину, що працює в раймазі. Для Терехівки кожна нова людина — подія неабиякої ваги. А тим більше для геніальної особистості, що між людей задихається від безлюддя. Одразу вулкан думок, мрій, планів. Але він відстрочує радість зустрічі, побоюється розчарування, смакує своє нове відчуття... Ідучи вулицями Терехівки, пробує вгамувати спрагу ситром місцевого виробництва, але випльовує, бо ситро теж відгонить

трутизною, вода гнила. Іде в парк, сірий, ви-цвілий, наче сухотний, знову думає про дівчину. У парку трудящі культурно відпочивають: Ігри, атракціони, лотереї. Одинак (точніше — Іван Загатний, новела автобіографічна, колись у Терехівці з ним стався такий випадок.— М. Г.) покладає і тут не поступитися натовпу, продемонструвати, як легко бути посередністю; бере участь у грі, але все виявляється набагато важчим, ніж бачилося збоку. Натовп регочеться з його невдачі... Нарешті Загатний завойовує приз — чималий пакунок, починає гарячкова розгортати його, обгортці немає краю, нарешті останній шмат паперу — і все, порожнеча. Загатний нічого не виграв, самий жмут старих газет, а натовп помирає зо сміху; Загатний іде в раймаг; але й там його чекає розчарування, з нього покепкували; дівчина, про яку так багато думає і мріє, — звичайнісінький манекен. Загатний лишає Терехівку й бредє в поля, назустріч сонцю, що заходить...

На цім обриваються усі варіанти новели-притчі. Далі цього малюнка Іван Кирилович не зумів ступити. Та й куди ступати? Який би сюжетний хід не вигадав Загатний, геній не має куди вернутися, окрім Терехі'вки, нашої чи якоїсь іншої, що різниться лише назвою. Геній знову залежить від людського табуна, маси. І знову мусить шукати відображення в очах посередностей, хоче того чи ні. Був, правда, один сюжетний хід: змалювати героя якоюсь надлюдиною, богом. Він міг піднятися на крилах до зір і звідти зневажливо зиркати на далеку ницу Терехівку. Спершу воно так і мало бути. Але ж справді, який редактор пропустить таку безнадійну нісенітницю в наш атеїстичний вік? Розрахунки ж Івана Кириловича ґрунтувалися на тому, що новела обов'язково буде видрукувана. Інакше що й кому в Терехівці він доведе?

Все ж, міркую собі, новелу можна було дописати. І дуже просто. Ще хтось із класиків казав, що геніальність у простоті. Якби Загатний, точніше герой Загатного, пірнув у вир терехівського життя, ближче до людей став — і жодних проблем. Якщо тобі щось не подобається в Терехівці, допоможи керівництву зробити її кращою, а не займайся голим критиканством, яке не буде на користь ні Терехівці, ні тобі самому. Хіба не правду мовлю? А сил докласти є де! Тут тобі й активна допомога керівним організаціям, і громадські комісії усілякі, і рейди, і на зборах можеш виступити, думку свою сказати, цінне щось запропонувати, і ти ж, нарешті, журналіст, гостра зброя в руках. Було б лише бажання робити Терехівку кращою — який безмежний простір для ініціативи, дерзань!

Ось чому я не звинувачую Терехівку, що людство не ошчасливлене геніальною новелою. Я звинувачую Загатного.

Іван продирчав кривулястими вуличками Терехівки й виїхав на трасу. Асфальт усе ще дихав спечним днем, але в груди плескав прохолодний запашний вітер з поля. Села швидко лишалися десь збоку, за люпинищами та скиртами. Справжній рух — рух без мети. Дорога була порожня. Скермував на середину траси, ввімкнув четверту. Верби сахнулись врозтіч, спершу лінькувато, далі стрімкіше, полохливіше. І вже мерехтіли на тлі буйно-рожевого заходу сірими тінями. Тепер вітер падав з сутінкового неба тугими шарами, з хрипким свистом умирав під колесами. Загатний все шарпав на себе ручку

газу, рух полонив його, хотілося мчати ще швидше, наздоганяти неіснуюче — хотілося забуття.

І забуття приходило — стрілка спідометра на блимаючій кружальці перекинулася за сто, тепер уже не було ні вечора, ні асфальту, була тільки сутінкова прірва, в яку падав Іван Загатний.

Сп'янілий від польоту, Іван трохи вгамував мотоцикл, підвів голову й вже не спускав очей з мерехтіння верб, прагнучи ще глибше, яскравіше відчувати свій рух у просторі. За вербами крутилися поля, цятковані скиртами й темно-коричневими латками гречки. Там гуло смеркання, таємниче та звабне. Зненацька, вихопившись на пагорб і знову пірнувши в долину, Іван здригнувся від дивовижного, майже фантастичного видіння. Все ще газуючи, він жадливо пестував у пам'яті малюнок: крихітне озерце у вибалку, серед тьмяно-золотої стерні, а в озерці білі-білі птахи на довгих ногах, непорушні, урочисті, ніби висічені з коштовного каменю. Здавалось, йому на хвилю відкрився інший світ, що існує над ненависними терехівцями і буденністю. Світ; що його бачать лише вибрані. А може, все це сниться — і шалений рух, і озеро, і обриси білих птахів у степу? — подумав, різко гальмуючи та розвертаючись.

Лишив мотоцикла на узбіччі дороги, під вербами. Сторожко, тамуючи віддих, пішов у степ. Поля дрімали, сповиті сизими тінями. За пагорбом, просто зоряного неба, блакитніло люстерко озера, і багато білих-білих птахів мовчазно стояли навколо. Не тямлячи себе від щастя, Іван побіг до озера, готовий впасти серед поля на коліна й молитись у солодкій екстазній забутті — степові, тиші, зоряній вишині і птаству, кожній живій істоті й кожній піщинці на землі. Потривожені лелеки видобули з-під крил по другій нозі, кинулися врозтіч, з розгону піднялися вгору, в малахітове небо, й понеслися рожевими тінями над Івановою головою, мало не торкаючись його пружними крилами.

Раптом думка, холодна й гостра, мов лезо ножа, пройняла всю святість хвилини: "І все одно Я щасливіший за них, бо глибоко відчуваю світ, так глибоко, як ніхто з них ніколи не відчує..." —

Загатний упав на стерню й заплакав з пекучого жалю до себе...

1967—1968